

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

2

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

2

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Norman D a v i e s. **Vanished Kingdoms. The Rise and Fall of States and Nations.** New York: Viking, 2011.

2011 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose išleista žinomo Oksfordo profesoriaus Normano Davieso knyga „Vanished Kingdoms“ (Dingusios / Išnykusios karalystės). Tai jau trečias šios knygos leidimas anglų kalba. Pirmieji du pasirodė Jungtinėje Karalystėje 2010 ir 2011 m., 2010 m. tuo pačiu metu kaip anglišką leidimą pasirodė ir knygos vertimas į lenkų kalbą. Visų anglišku leidimų pavadinimai šiek tiek skiriasi, į tai reiktų atkreipti dėmesį šią knygą mokslo tikslams naudosiantiems tyrinėtojams¹. Galima konstatuoti, kad ir naujoji Profesoriaus knyga yra labai populiari. Autorius šį kartą pasiryžo skaitytojams priartinti kažkada garsių ir reikšmingų, tačiau laikui bėgant išnykusių valstybių istorijas. Tokių „dingusių karalysčių“ knygoje skaitytojas ras penkiolika – pradedant vizigotų Tuluzos karalyste (418–507 m.) ir baigiant Sovietų Sąjunga (1924–1991 m.). Lietuvos skaitytojams gali būti įdomus Autoriaus požiūris į šioje „dingusių karalysčių“ eilėje atsidūrusią Prūsiją (1230–1945 m.). Jis aprašo krašto istorijos peripetijas, pagonių baltų žemes, iš vokiškosios Prūsijos karalystės tapusias šiandienine Kaliningrado sritimi Rusijos sudėtyje. Matyti, kad Autorius sąmoningai stengėsi atsirinkti ir pateikti šių dienų skaitytojui paradoksalius, neįprastus valstybių transformacijos pavyzdžius. Galėtume sutikti, kad ir šia knyga Autoriui pavyko suintriguoti ir sudominti gausius skaitytojus, šiais laikais ne itin dažnai imančius į rankas storas istorines studijas. Lietuvos skaitytojams aktualiausia turėtų būti „dingusi karalystė“, kuri knygoje yra įsiterpusi tarp kitų dviejų garbingų kaimynių – Aragono karalystės, kurią Autorius, pabrėždamas jos reikšmę, skyriaus pavadinime apibūdina kaip Viduržemio jūros imperiją (1137–1714 m.), ir Bizantijos imperijos (330–1453 m.), kurios garbingas imperinis statusas niekam nekelia nė menkiausių abejonių. Tarp netikros ir kuo tikriausios imperijos įsiterpęs 5 skyrius (p. 229–308²), skiras „dingusiai karalystei“, kurią Autorius nusprendė pavadinti „Litva. Didžioji kunigaikšt-

¹N. Davies, *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe*, UK: Allen Lane, 1 ed., 2010; *Vanished Kingdoms: The Lives and Afterlives of Europe's Lost Realms*, UK: Allen Lane, 2011; *Vanished Kingdoms: The Rise and Fall of States and Nations*, New York: Viking, 2011; *Zaginione królestwa*, Kraków, 2010.

²Visuose angliškuose knygos leidimuose yra išlaikyta ta pati puslapių numeracija.

tystė su karaliais (1253–1795)³⁴. Taigi, angliškai skaitančiajam jau pačiame skyriaus pavadinime pateikiami net du paradoksai – *Litva*, o ne *Lithuania*, ir kunigaikštystė, bet su karaliais. Paradokso, netikėtumo ir intrigos išpūdį, matyt, turėjo sustiprinti ir prieš istorinį aprašymą įdėta šiandieninio Baltarusijos prezidento Aleksandro Lukašenkos, dėvinčio generolo mundurą, nuotrauka. Galbūt lakesnės vaizduotės skaitytojui tai turėtų susišaukti su pavadinimu – didžiosios kunigaikštystės karalius... Pasirinkta valstybės pavadinimo slaviška forma bei „įvadinė“ iliustracija iš karto suorientuoja skaitytoją, kokio pobūdžio netikėtumų ir anglakalbėje mokslinėje literatūroje netradicinių bei paradoksalių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos interpretacijų reikia tikėtis.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK), taip pat Lietuvos ir Baltarusijos istorijas aptariantis skyrius struktūriškai padalintas į tris mažesnes dalis. Pirmojoje (p. 231–239) skaitytojui atskleidžiama, kas šiuo metu yra buvusiose LDK žemėse ir kaip dabartinė padėtis klostėsi XX a., antroji dalis (p. 239–290) iš esmės ir skirta LDK istorijos apžvalgai, trečioji dalis (p. 290–308) yra savotiškas LDK istorijos *post scriptum*. Čia Autorius daugiausia dėmesio skiria XIX a. istorijai ir stengiasi parodyti, kaip užgeso LDK valstybingumo tradicija ir dar XVIII a. pabaigoje gyvavusi didelė valstybė negrižtamai nuėjo į praeitį, t. y. neatkartoto istorijos tokių kraštų kaip Lenkija, kuri taip pat tuo metu prarado savo valstybingumą, bet, išlaikiusi valstybės tradicijos tęstinumą, sugebėjo 1918 m. savo valstybingumą atkurti. LDK papildė „dingusiųjų karalysčių“ gretas. Pabaigoje Autorius konstatuoja šiandieninę geopolitinę realybę (p. 302–303), t. y. faktą, kad istorinėse LDK žemėse, suprantant jas kaip LDK teritoriją po 1569 m. Liublino unijos, 1991 m. atsirado ne viena, bet dvi valstybės – Lietuva ir Baltarusija. Lietuva – su stipresne valstybine ir tautine savimone bei 1918–1940 m. valstybingumo tradicija; ir Baltarusija – patyrusi didesnę Rusijos civilizacinę įtaką, kalbiniu požiūriu stipriai rusifikuota, tačiau nepraleidusi progos išsikvoti valstybinę nepriklausomybę. Galėtume tarti, kad Autoriaus sumanymas ir buvo parodyti, kad istorinėse LDK žemėse šiuo metu esančios dvi valstybės XX a. pabaigoje neatsirado iš niekur, jų valstybingumui pamatą padėjo kadaise čia gyvavusi LDK, o Baltarusija į šios valstybės istorinį ir kultūrinį paveldą bei valstybingumo tradiciją turinti ne mažesnes teises nei šiandieninė Lietuva. Tokia, matyt, buvo Autoriaus pasirinkta LDK istorijos apžvalgos koncepcija – anglakalbės istoriografijos kontekste galbūt ir novatoriška, tačiau Lietuvos istorikams pažįstama. LDK istorija buvo turtinga ir įvairialypė, tad ir jos istorinis bei kultūrinis paveldas yra turtingas ir daugiasluoksnis. Šiandieniniams Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos istorikams, tyrinėjantiems LDK laikus ir jos paveldą, dažniausiai be didesnės trinties pavyksta sutarti, kas yra bendra, o kas yra artimiau Lietuvai ar Baltarusijai. Ar pavyko tai profesoriui N. Daviesui?

³⁴ Angliškas skyriaus pavadinimas: *Litva. A Grand Duchy with Kings (1253–1795)*.

Pagal „baltarusiškosios tematikos“ įvedimo į LDK istorijos pasakojimų gausą recenzuojamoje knygoje pateiktą LDK istorijos apžvalgą galima būtų suskirstyti į tris dalis: nuo LDK ištakų iki Lietuvos asmeninės unijos su Lenkija (1386 m.) ir krikšto, antrasis laikotarpis tęstųsi iki 1569 m. Liublino unijos, trečiasis – nuo 1569 m. iki valstybės žlugimo 1795 m. Pastarojo laikotarpio apžvalgoje Autoriaus pastangų įvesti į LDK istorijos siužetą papildomų baltarusiškų motyvų iš esmės nepastebime. Prof. N. Daviesas jau daugelį metų yra gerai žinomas kaip vienas ryškiausių Jungtinėje Karalystėje dirbančių Lenkijos ir Lietuvos bendros valstybės – Abiejų Tautų Respublikos (1569–1795 m.) tyrinėtojų⁴. Recenzuojamoje knygoje šis laikotarpis perteiktas gana glaustai, Autorius, panaudodamas savo ankstesnių darbų rašymo metu sukauptą įdirbį, perteikia LDK istorijos siužetus išsamiaje Lenkijos istorijos ir tarptautinės politikos kontekste. Galima būtų išskirti tik vieną siužetą, rodantį įdėmesnį Autoriaus požiūrį į baltarusiškųjų LDK žemių istoriją – paminimas Radvilų valdytos Kričevo seniūnijos valstiečių sukilimas (1743–1744) ir jo numalšinimas (p. 284–285). Tačiau čia pat gana netiksliai aprašoma rytinių LDK žemių valstiečių struktūra, teigiama, kad tik 30 proc. valstiečių buvo priklausomi nuo didikų ir bajorų – „pritvirtinti prie jų valdų“, o net 70 proc. jų buvo „laisvi“⁵. Galbūt reiktų šią mintį suprasti taip, kad LDK rytiniuose regionuose taip valstiečiai buvo pasiskirstę į lažininkus ir činšininkus, tačiau net ir tokia interpretacija nelabai atitinka XVIII a. LDK realijas.

1386–1569 m. laikotarpio apžvalga taip pat iš esmės yra tradicinė, LDK istorijos perteikimo būdas turi daug bendrumų su Lenkijos istoriografinė tradicija, gerai žinoma Autoriui. Šio laikotarpio apžvalga nesukelia kokių nors didesnių kontroversijų. Gal tik kiek daugiau čia pasitaiko faktografinių netikslumų. Žinoma, negalima tikėtis, kad tokio pobūdžio darbe, kur aptariama net penkiolikos tokių skirtingų valstybių istorija, bus išvengta faktografinių klaidų, tačiau vis dėlto reiktų pastebėti, kad LDK XIV a. pab. – XVI a. vid. istorija Autoriui šiuo požiūriu sukėlė didesnių problemų. Ypač tai krenta į akis tuose siužetuose, kur Autorius bando įvesti „rusėniškąją“ problematiką. Jis teigia, kad oficialų statusą LDK teismuose rusėnų kalbai pripažino II Lietuvos Statutas 1566 m. (p. 270), nors tokia teisinė norma atsirado tik Trečiajame Statute (1588 m.). Ten pat rašoma, kad II Lietuvos Statutas „išplėtė Lietuvos teisę į Voluinę“, nors ten galiojo jau ir Pirmasis Statutas. Matyt, taip „transformavosi“ žinomas istorinis faktas, kad po 1569 m. sudarytos Liublino unijos į Lenkijos karalystę įjungtoje Voluinėje liko galioti „lietuviška teisė“, t. y. II Lietuvos Statutas. Nepavyko Autoriui bandymas paaiškinti LDK kunigaikštikiškųjų giminių titulatūros įvairovę. Pateiktas aiškinimas, kad „senąją rusėniškąją titulą „Knyaz“

⁴ N. Davies, *God's Playground. A History of Poland*, vol. 1: *The Origins to 1795*, Vol. 2: *1795 to the Present*, Oxford, 1981.

⁵ *Vanished Kingdoms*, p. 285: *about 30 per cent of the population was controlled by the magnatial estates, about 70 per cent was not. A class of free peasants held their own in the eastern palatinates, paying rent and prospering from the production of flax and timber.*

galėjo vartoti tik Riurikaičiai, Gediminaičiai ir Rogvolodičiai (t. y. Polocko kunigaikščių palikuonys. – G. S.), o titulus „princeps“ ir „dux“ galėjo vartoti giminės, gavusios šį titulą iš Šv. Romos imperatorių bei popiežių (p. 275). Pastarieji tokių titulų LDK didžiūnams kaip ir nesuteikinėjo, o „kniaz“ ar „princeps“ bei „dux“ vartojimas priklausė ne nuo to, kas tą titulą suteikė ar kokia buvo giminės kilmė, bet nuo istorinio šaltinio kalbos – lotynų ar rusėnų. Ten pat pakartota gana dažnai istoriografijoje sutinkama klaida, kad kunigaikščių Giedraičių giminė buvo rusėniškos kilmės. Visiškai netikėta klaida galima būtų paskelbti Autoriaus tvirtinimą, kad Žygimanto Augusto žmona Barbora Radvilaitė nebuvo nei karūnuota Lenkijos karaliene, nei pakelta Lietuvos didžiąja kunigaikštiene (p. 269–270). Panašiai įvyko ir su Vytautu, kuriam knygoje buvo lemta tapti įkalintu 1385 m. Krėvos pilyje derybų su lenkais dėl Jogailos ir Jadvygos santuokos ir karūnavimo Lenkijos karaliumi metu (p. 256).

Apibendrinant recenzuojamoje knygoje pateiktą LDK istorijos 1385–1795 m. laikotarpio apžvalgą reiktų konstatuoti, kad šioje teksto dalyje nėra nieko, kas galėtų pateisinti Lietuvos vardo tradicinės angliškosios formos *Lithuania* pakeitimą slaviškąja *Litva*, o juo labiau – „įvadinės iliustracijos“ pasirinkimą. Šių pasirinkimų pateisinimą randame senajai LDK istorijai – nuo valstybės ištakų ir iki Krėvos sutarties (1385 m.) skirtoje teksto dalyje. Netradicinis požiūris ypač akivaizdus XIII a. istorijos atkarpos aptarime.

Autorius savo svarstymus pradeda gana originalia, bet, recenzento nuomone, klaidinga teze, kad LDK valstybės pirminis branduolys („heartland“), kuriame susiklostė palankios sąlygos valstybės kūrimui, buvo vandens takoskyra tarp Nemuno–Neries, Dauguvos ir Dniepro–Pripetės baseinų. Šiame regione, Autoriaus teigimu, vyko etninių grupių – baltų, slavų, germanų ir ugrofinų tarpusavio sąveikos („susitikimo“) procesas ir čia buvusios palankesnės sąlygos žmonėms ūkininkauti, o apie IX a. vykusios slavų migracijos metu įvyko čia gyvenusių baltų ir slavų susiliejimas (p. 241, 243). Taip Autorius senosios Lietuvos valstybingumo ištakų regioną stumtelėjo apie 100 km į rytus nuo Vilniaus–Trakų–Kernavės regiono į žemes, kur XIII a. jau vyravo slavai. Toliau prof. N. Daviesas pateikė gana šaržuotą lietuvių ir baltarusių mokslininkų diskusijų dėl lietuvių etnoso kilmės ir jos senojo vardo vaizdą⁶, ir apsisprendė netapatinti XIII a. Aukštaitijos ir Žemaitijos baltų su „litvinais“ ir „Litva“, taip pabrėždamas, kad yra neva neutralus istoriografiniame ginče ir nesusitapatina su šiandieninių lietuvių mėginimais „pasisavinti“ senųjų „litvinų“ vardą. Pastarąjį priekaištą lietuviams neva kelia baltarusių istoriografija⁷. Autorius

⁶ *Vanished Kingdoms*, p. 243: *according to scholars of the Baltic persuasion, Litva was always and ab origine the generic label used by Baltic tribes [...]. According to the scholars of the Belarusian persuasion, however, Litva was originally the homeland of a Slavic tribe, and had no connection with the Balts, until the Balts moved south, absorbed the Slavic tribe and purloined its name.* Tokių lietuvių ir baltarusių diskusijos apibūdinimą Autorius pagrindė nuorodomis į internete esančius tekstus.

⁷ *purloined its name*, žr. aukščiau.

sutapatino baltarusių istoriografiją su jos „internetine versija“, aiškindamas, kad darbai, skelbiami Baltarusijoje, yra rašomi ne visiškos akademinės laisvės sąlygomis; kitas argumentas – kad baltarusių kalba paskelbti tyrinėjimai yra sunkiai prieinami ir dėl kalbos barjero sunkiai skaitomi. Kitaip tariant, Autorius pamėgino priartinti „baltarusiškąjį požiūrį“ anglų kalba skaitančiai auditorijai ir iš dalies pats su šiuo „baltarusiškuoju požiūriu“ susitapatino. Didžiausias priekaištas čia turėtų būti tas, kad Autorius, nusprendęs remtis baltarusių mokslininkų darbais, pasirinko ne tikrai vertingus, moksliniu požiūriu solidžius baltarusių tyrinėjimus, o pačius radikaliausius, populiarius ir moksliniu požiūriu silpnus autorius ir jų darbus, pvz., Mykolos Jermalovičiaus. Taip prof. N. Davieso knygoje atsirado teiginiai, kad XIII a. „litvinai“ – tai visų pirma slavai; XIII a. „Litva“ – tai slavų žemė Nemuno aukštupyje prie Naugarduko; kad į Naugarduką valdyti vietos rusėnų bajorų pasikvietas „baltas“ Mindaugas priėmė stačiatikių tikėjimą ir iš čia kaip Naugarduko ir slaviškosios „Litvos“ kunigaikštis užkariavo gretimas žemes (Aukštaitiją ir Žemaitiją? – G. S.) ir tokiu būdu buvusi įkurta „Litvos“ Didžioji Kunigaikštystė⁸; kad šios valstybės pagrindu buvusi rusėniškoji Polocko kunigaikštystė⁹, Naugarduko kunigaikštystės siuzerenas; kad „baltų pagonių“ elito valdžią slavai rusėnai ir slavai „litvinai“ priėmė lengvai, nes jau buvo pripratę prie analogiškos normanų („variagų“) kariaunų valdžios, tos „pagonių baltų“ kariaunos tiesiog užėmusios normanų vietą ir taip, kaip kadaise normanai¹⁰, taip dabar „pagoniai baltai“ sparčiai rusėjo; kad LDK sostinę Vilnių LDK valdovas Gediminas įkūrė „baltų ir slavų žemių paribyje“ (taip esą net sakoma Vilniaus įkūrimo legendoje)¹¹. Pagonybė Autoriui – tai ne lietuviškosios (baltiškiosios) LDK teritorijos dalies gyventojų, bet „elito“ religija (p. 255). Tokia ankstyvosios LDK istorijos interpretacija angliškosios istoriografijos kontekste, žinoma, yra „originali“, tačiau moksliniam darbui keliami ir kiti reikalavimai. Baltarusių istoriografijoje net ir, jei taip galima būtų pavadinti, – patriotiškosios krypties mokslininkai dažniausiai reiškia nuosaikesnes teorijas, nei skaitytojas ras recenzuojamoje knygoje. Pvz., habil. dr. Anatolis Hryckevičius, žymus Baltarusijos istorikas, gimęs 1929 m., tačiau tyręs kitas – ne LDK valstybės susidarymo problemas, atmeta Mykolos Jermalovičiaus tvirtinimus, kad Mindaugas buvo priėmęs stačiatikių tikėjimą, nes taip teigiantis XVII a. Ukrainoje

⁸ *Vanished Kingdoms*, p. 249: *That Mindaugas, though originally a pagan warrior, had fought as a mercenary in the land of Navahrudak, had converted to Orthodox Christianity, and had then used Navahrudak as a power-base for further expansion.*

⁹ Ten pat, p. 244: *And Polatsk in the north-west planted the political seed, which with the important involvement of the Balts, would grow into the M[agnum] D[ucatum] L[ithuania].*

¹⁰ Ten pat, p. 250–251: *A caste of pagan warriors held sway over a predominantly Christian population that had adopted its Orthodox ties nearly threecenturies ago. [...] Hence, when a Baltic warrior caste stepped into the Varagians' shoes, there was no violent reaction.*

¹¹ Ten pat, p. 251–252: *According to legend, he [Gediminas. – G. S.] had been hunting on the borders of Baltic and Ruthenian settlement.*

surašytas šaltinis nėra patikimas¹². Tačiau šis mokslininkas remia teoriją apie „Mindaugo pakvietimą valdyti į Naugarduką“ bei Baltarusijos aspiracijas į LDK istorinio palikimo paveldėtojos vaidmenį. Dar mažiau bendrumų su prof. N. Davieso knygoje pateiktais teiginiais galima rasti šiandien aktyviai dirbančių Baltarusijos istorikų darbuose – Baltarusijos akademinėje istorijoje¹³, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės enciklopedijoje, monografijose. Rimtuose baltarusių istorikų darbuose šiandien neberasime teiginių, kad XIII a. „litvinai“ – tai slavai, o ne baltai; kad pirminė „Lietuva / Litva“ – tai Naugarduko apylinkės; kad LDK susiformavo ant Polocko kunigaikštystės pamato¹⁴. Bandydamas įpiršti skaitytojams savąją LDK valstybės susiformavimo versiją, kurios esmę turėjo sudaryti Polocko kunigaikštystės pagrindu vykusi baltų ir slavų simbiozė, prof. N. Davisas visiškai ignoruoja Haličo–Voluinės kunigaikštystės vaidmenį ir ankstyvosios Lietuvos valstybės varžybas su šia tuo metu galinga rusėnų kunigaikštyste ne tik dėl dominavimo regione, bet ir dėl išlikimo.

Pabaigoje galima apibendrinti taip – Autorius stengėsi priartinti savo skaitytojams baltarusiškąjį požiūrį į LDK istoriją, tačiau baltarusiškosios historiografijos taip ir neatrado. O noras pastebėti ir deramai įvertinti visų LDK sudėtyje buvusių tautų įnašą į bendrą LDK istoriją ir tą įnašą deramai įvertinti yra sveikintinas. Tai galėtų būti ir paskatinimas kitiems tyrinėtojams žvelgti į LDK istoriją, jos kultūrinį palikimą ir tradiciją plačiau, gerbiant kaimyninių tautų, kartu dalyvavusių kažkada gyvavusios bendros valstybės gyvenime, aspiracijas.

Gintautas S l i e s o r i ū n a s

¹² А. Г р ы ц к е в і ч, Каранаяя Міндоўга як дзяржаўны акт, <<http://www.lingvo.minsk.by/skc/asveta/mindouh.htm>> [žiūrėta 2012 06 30]: *Трэба заўважыць, што звесткі, якімі карыстаюцца некаторыя аўтары (М.Ермаловіч і інш.) аб хрышчэнні Міндоўга і яго баяраў у 1246 г. паводле праваслаўнага абраду нельга прыняць як верагодныя. У познім Густынскім летапісе, складзеным у XVII ст. у Густынскім манастыры на Палтаўшчыне, менавіта пра гэта гаворыцца. Аднак трэба ўлічыць абставіны, калі складаўся гэты летапіс. На Украіне ішла барацьба паміж казакамі і большасцю ўкраінскага насельніцтва, якія адстойвалі не толькі незалежнасць, але і праваслаўе, і польскімі панамі і адміністрацыяй, у асноўным католікамі. У Густынскім летапісе і была адлюстравана гэтая барацьба, якая эстрапаліравалася на XIII стагоддзе. Звесткі гэтага летапісу пра хрышчэнне Міндоўга “ад Усходу” (г.зн. паводле праваслаўнага абраду) не пацвярджаюцца ні ранейшымі летапісамі, ні тагачаснымі хронікамі.*

¹³ Skyriai apie baltus ir slavus VI–VIII a., Polocko kunigaikštystę XII–XIII a., baltarusių etnoso ištakas, *Гісторыя Беларусі*, Мінск, 2000, т. 1, с. 125–136, 175–182, 323–330.

¹⁴ В. Н а с е в и ч, Літва, *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, т. 2, Мінск, 2007, с. 202–206; В. Н а с е в и ч, Літвіны, *ten pat*, р. 206–208; В. П а з д н я к о ў, *Новагродскае княства, ten pat*, р. 359.

Norman Davies. **Vanished Kingdom. The Rise and Fall of States and Nations.**
New York: Viking, 2011

Naujoji Normano Davieso knyga, skirta dingusioms karalystėms, gali greitai tapti nauja perkamiausia knyga. 2011 m. išėjusi knyga jau išversta ir publikuota lenkų kalba; neturėtume labai nustebti, jei ji greitai laiku pasirodytų ir lietuviškai. Reikia tikėtis, kad knygos skyrius „Litva“, kuriame daugiausia dėmesio skiriama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istorijai, sulauks įdėmaus LDK istorijos specialistų dėmesio, tačiau toje knygos dalyje kalbama ir apie modernių laikų istoriją. Būtent XIX bei XX a. istorijos pristatymui N. Davieso knygos skyriuje „Litva“ šioje recenzijoje ir skirsime daugiausia dėmesio.

Vis dėlto pradėti reikėtų nuo bendresnių pastebėjimų, taip pat ir susijusių su LDK istorijos laikotarpiu. Skyrių „Litva“ (pavartotas būtent slaviškas, o ne įprastas angliškas terminas „Lithuania“¹) kaip ir kitus knygos skyrius sudaro trys dalys: dabartinė situacija, istorinė apžvalga bei paveldo problemos. Keisčiausia, kad N. Daviesas LDK paveldėtoja įvardija tik šiuolaikinę Baltarusiją. Londono universitetiniame koledže (*University College London*) 2011 m. kovo 19 d. vykusioje diskusijoje paklaustas apie tokio pasirinkimo motyvus, knygos autorius paaiškino, kad tai buvusi provokacija, esą taip jis mėgina atkreipti europiečių dėmesį į faktą, kad dabartinė Lietuva ir LDK labai skiriasi....

N. Davieso siekis „subaltarusinti“ LDK istoriją turi mažai ką bendra su akademinio istorijos mokslu, taip pat ir su šiuolaikine baltarusių istoriografija. Tikėtis N. Davieso knygoje rasti atsakymus į klausimus, kas yra patrimoninė valstybė, politinė tauta Viduramžiais ar Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, matyt, būtų naivu. Nestebina ir Naugarduko žemės tapatinimas su Lietuva (siauraja prasme), nors įvairių šalių istorikai sutaria, kad Naugarduko žemė neįėjo į tą branduolį, kuriame kūrėsi Lietuvos valstybė. Visiškai nestebina ir ta aplinkybė, kad autorius istoriografijoje randa tai, ko ieško: „Lietuvos“ kilmės klausimu N. Daviesas randa tik dvi tyrinėtojų grupes – „baltiškų (suprask – lietuviškų) įsitikinimų“ (*Baltic persuasion*) bei „baltarusiškų įsitikinimų“ (*Belarusian persuasion*); kitaip tariant, egzistuoja dvi nacionalistiškai mąstančios istorikų grupės, o štai N. Daviesas yra objektyvus tyrinėtojas, „pakylantis“ virš nacionalistinio diskurso, nors jo pateikta Baltarusijos istorijos interpretacija yra ne kas kita kaip nacionalizmui būdingų modernių laikų kategorijų apie tautą ir jos istoriją projekcija į praeitį. Bet, kaip jau minėta recenzijos pradžioje, apie LDK laikotarpio interpretaciją geriau tegu rašo to laikotarpio specialistai.

¹Tiesa, reikia pažymėti, kad autorius čia nėra nuoseklus – pasitaiko ir terminas „Lithuania“, jau nekalbat apie tai, kad kitais atvejais autorius nesilaiko tokio principo (pavyzdžiui, Lenkija visur vadinama „Poland“, o ne „Polska“). Dar daugiau painiavos su miestų vardų rašymu.

Būtų nekorektiška kritikuoti autorių, sutalpinantį visą Baltarusijos (Lietuvos?) istoriją į vieną knygos skyrių, už tai, kad jis nepaminėjo vieno ar kito svarbaus proceso, įvykio ar datos. Sunku būtų šioje N. Davieso knygos dalyje rasti aspektus, kuriuos būtų verta paminėti kaip sektinus ar pagirti autorių už kokias nors išvalgas. Tačiau akis bado keistos interpretacijos, klaidos ar netgi klaidinantys teiginiai. Būtent ties tokiais pavyzdžiais detaliau ir apsistosime.

Viename iš pirmųjų puslapių, skirtų Baltarusijos istorijai, N. Daviesas išvardija istorines aplinkybes, kurios nulėmė silpną baltarusių tautinį sąmoningumą: *The misfortunes of Belarus, however, did not begin in 1986, but recurred with painful monotony throughout the last century. The Byelorussian National Republic (BNR) of 1918, which emerged from the collapse of the Tsarist Russian Empire, was crushed by the Bolsheviks. In the 1930s up to 60 per cent of their native intelligentsia was killed in Stalin's Purges; the mass-murder site in the Kuropaty Forest near Minsk between 1937 and 1941 has still to be properly investigated. In 1941–5, during the German occupation and the accompanying Holocaust, one quarter of the entire population perished. Post-war ethnic cleansing caused the exodus of similar numbers. Soviet reconstruction was slow, and Marshall Aid was excluded. Quite apart from the terrible human costs, these multiple tragedies had resulted in many Belarussians having a weak sense of their national identity.* (p. 231). Kodėl autorius tas problemas datuoja tik dvidešimtuoju amžiumi ir „pamiršta“ XIX a. vykusią vadinamąją rusifikacinę politiką, kuri baltarusių atveju dažnai turėjo asimiliacinės politikos požymių², sunku suprasti. Lygiai taip pat neaišku, kokią įtaką galėjo turėti holokaustas baltarusių tautinės tapatybės raidai.

Dar didesnę nuostabą kelia apibendrinantis sakinytis apie buvusių LDK žemių tautų „matomumą“ moderniais laikais: *The peoples of the former grand duchy disappeared from view in the late eighteenth century and, with a brief exception during the Russian Revolution, only resurfaced in the late twentieth. Suddenly in 1989–91, the world woke up to the news that the western regions of the Soviet Union had not really been Russian at all. New nation-states, such as Latvia, Lithuania, Belarus and Ukraine appeared as if from nowhere, and precious few commentators were able to explain where they came from.* (p. 291) Čia rašoma taip, tarsi 1918–1940 m. nebūtų egzistavusi nepriklausoma Lietuvos Respublika. Keisčiausia yra tai, kad N. Daviesas žino apie tokios valstybės egzistavimą tarpukariu (p. 301). Šis Lietuvos ir lietuvių (kaip ir Latvijos bei latvių) išdėstymas į vieną gretą su rytų slavais ir jų likimu XX a. galėjo kilti dėl dviejų tikėtinų priežasčių: arba tai atsainaus rašymo pasekmė; arba sąmoningas noras sureikšminti baltarusių (ir Baltarusijos) vaidmenį regione Lietuvos ir lietuvių sąskaita. Šių dviejų galimybių net nereikėtų traktuoti kaip alternatyvų. Panašu, kad jos abi turėjo įtakos aptariamo teksto kokybei.

²D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam/New York, 2007.

Šį teiginį galėtume iliustruoti ir kitu pavyzdžiu, o būtent – baltarusių ir lietuvių tautinių judėjimų pristatymu knygoje. Kalbėdamas apie pirmąjį, autorius pamini Joną Čečiotę (1796–1847), kuris, anot N. Davieso, nors yra lenkas, dažnai laikomas „baltarusiškos tapatybės pionieriumi“, o štai Vincentas Duninas-Marcinkevičius (1807–1884), išversdamas Adomo Mickevičiaus „Poną Tada“, pradėjo baltarusių literatūrinę tradiciją. Tai gi autorius, remdamasis neįvardytais šaltiniais, siūlo mums baltarusių tautinio judėjimo pradžios ieškoti jau XIX a. viduryje ar net pirmojoje pusėje. Lietuvių tautinio judėjimo pradžia esą buvusi lygiai tokia pat sunki, tačiau pirmoji data, kuri pasirodo aptariant lietuviškąjį nacionalizmą, yra tik XX a. pradžia: *By the early twentieth century, however, the first generation of Lithuanian-educated Lithuanians was coming to the fore. They were passionate about language and literature, about separating their own ethnic history from that of their neighbours and about gaining recognition.* (p. 298–299). Kaip reikėtų suprasti terminą *Lithuanian-educated Lithuanians* nėra aišku, bet skaitytojas gali pamanyti, kad egzistavo kažkokios mokyklos, kuriose buvo mokoma lietuvių kalba, kas, kaip žinia, stipriai prasilenkia su istorine realybe. Suprantama, kad tautinių judėjimų pradžios datavimas labai priklauso nuo pačios judėjimo sampratos. Remdamiesi istoriografija visgi galėtume tvirtinti, kad pirmieji pavieniai baltarusių bandymai puoselėti tautinę idėją datuoti tik XIX a. 9-uju deš., kai nelegaliai hektografu baltarusių kalba pradėtas leisti laikraštis „Homan“, pasisakęs ne tik už socialinę kovą, bet ir reikalavęs autonomijos Baltarusijai, o nuoseklesnė ir aiškiau išsikristalizavusi baltarusių kaip modernios tautos idėja pradėta propaguoti tik XX a. pradžioje³. Tuo tarpu lietuvių atveju tautinis judėjimas neabejotinai egzistavo jau XIX a. paskutiniame ketvirtyje, kai atsirado įvairių ideologinių pakraipų nelegali periodinė spauda bei politinės organizacijos, nors yra istorikų, to judėjimo fazę B (pagal Miroslavo Hrocho schemą) aptinkančių jau XIX a. I pusėje⁴. Baltarusių bei lietuvių tautinių judėjimų įtaką masėms (periodinės spaudos ir apskritai leidinių, politinių bei visuomeninių organizacijų gausa, poveikis rinkimų į Dūmas metu ir pan.) apskritai sunku lyginti: tas lyginimas būtų akivaizdžiai baltarusių nenaudai.

Greta šių akivaizdžių tendencingų interpretacijų, knygoje taip pat gausu ir įvairių netikslumų. Kai kuriuos toliau trumpai ir aptarsime. N. Daviesas rašo, kad po LDK aneksijos Rusijos imperijos valdžia padalijo buvusią Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją į šešias

³ Plačiau apie baltarusių tautinį judėjimą žr.: М. Біч, *Беларускае адражэнне ў XIX – пачатку XX ст.*, Мінск, 1993; П. В. Терешкович, *Этнічная історыя Беларусі XIX – пачала XX в. в контексте Цэнтральна-Восточнай Еўропы*, Мінск, 2004; А. Смоленчук, *Белорусская национальная идея в начале XX в., Cesty k narodnimu obrozeni: Beloruský a Český model. Sborník příspěvků z konference konane 4 – 6.7. 2006 v Praze*, Praha, 2006, S. 103–121; С. Токть, *Латиница или кириллица: проблема выбора алфавита в белорусском национальном движении во второй половине XIX – начале XX века, Ab Imperio*, 2005, № 2, с. 297–319.

⁴ A. K u l a k a u s k a s, *Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą, Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai; nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 138–139.

gubernijas, kurias administravo Šiaurės Vakarų krašto generalgubernatorius (p. 291). Iš tiesų, po daugelio administracinių reformų tokia situacija buvo susiklosčiusi tik XIX a. 7-e dešimtmetyje (vėliau ji vėl pakito). Negana to, autorius rašo, kad į Kauno gubernijos sudėtį įėjo ir Kuršas, – taigi N. Daviesas supainiojo Kauno guberniją su Žemaičių (Telšių) vyskupyste, į kurios sudėtį iš tiesų pateko ir Kuršas. Šiame kontekste autorius rašo ir apie istorinių terminų „Lietuva“ bei „Baltarusija“ uždraudimą, kai faktiškai ši terminija 1840 m. buvo uždrausta tik gubernijų pavadinimuose. Vėlesniais metais šiuos terminus dažnai naudodavo valdininkai, nekalbant jau apie tai, kad jie liko kai kurių oficialių institucijų pavadinimuose (kaip pavyzdį galima paminėti Lietuvos Stačiatikių dvasinę seminariją). Netiksliai rašoma ir apie Žydų sėslumo zonos sukūrimą: N. Daviesas teigia, kad ji buvo sukurta 1791 m. (p. 291). Iš tiesų, pirmieji žydų mobilumo apribojimai Rusijos imperijoje (Lietuva tuo metu dar nebuvo jos užimta) atsirado būtent tais metais, tačiau Sėslumo zona buvo suformuota tik 1804 bei 1835 m. Žydų statutais. Čia taip pat teigiama, kad visa buvusių LDK žemių teritorija buvo tiesiogiai įjungta į Rusijos imperijos sudėtį, nors iš tiesų dalis LDK – Užnemunė iš pradžių pateko į Varšuvos kunigaikštystės, o vėliau – Lenkijos karalystės sudėtį⁵.

Rašydamas apie švietimo sistemą XIX a., autorius ne tik nepagrįstai sumodernina egzistavusią sistemą, bet ir, kas jau visai nebestebina, vėl privedia klaidų. P. 295 teigiama, kad „žydai ir lenkai turėjo savo mokyklas“. Apie žydų mokyklas, aišku, galima kalbėti – tiek turint omenyje jų tradicines mokymo įstaigas (chederius, ješivas, Talmud-toras), tiek ir nuo XIX a. 5-ojo dešimtmečio steigtas valdines mokyklas žydams. „Lenkiškų“ mokyklų, t. y. mokymo įstaigų, skirtų lenkams, nebuvo. Institucijas, kuriose mokoma lenkų kalba, ar ji yra tarp dėstomųjų dalykų, vadinti lenkiškomis yra mažų mažiausia netikslu. Ten pat autorius Motiejaus Valančiaus Žemaičių vyskupijoje įsteigtas parapinės mokyklas, kur buvo mokoma lietuviškai, priskiria Vilniaus vyskupui.

Stipriai su istorinėmis žiniomis prasilenkiančių dalykų sužinome ir apie žydus: *The overall effectiveness of Russification is hard to measure. The currency of Russian certainly increased, and a proportion of the people became functionally bilingual. One of the few groups to be more thoroughly Russified belonged to a sector of the Jewish community who adopted Russian in place of their native Yiddish. These people were known as Litvaks, literally ‚Jews of the grand duchy‘; their linguistic choice marked their desire of escaping from traditional Jewish society. They naturally made up most of the first wave of Jews who decided to emigrate.* (p. 295). Iš šios citatos galima suprasti, kad kone daugumai žydų rusų kalba buvo tapusi gimtąja. Iš tiesų, rusų kalba sparčiai plito „Žydų gatvėje“. Pagal 1897 m. visuotinį Rusijos imperijos gyventojų surašymą, iš 5,3 mln. žydų

⁵ *Lietuvos istorija*, t. VIII, d. 1: *Visuomenė ir valdžia*, Z. Medišauskienė, Lietuvos samprata: tarp istorijos ir etnografijos, Vilnius, 2011, p. 34.

26 procentai mokėjo rusų kalbą⁶. Tačiau daugumai jidiš ir toliau buvo gimtoji kalba (beveik 97 proc.). Tik 1,3 proc. Rusijos žydų nurodė rusų kaip savo gimtąją kalbą. Vilniuje XIX a. pabaigoje 2065 žydai kaip gimtąją nurodė rusų kalbą⁷. Neaišku, kur autorius rado informaciją, kad būtent asimiliavęsi žydai buvo pirmieji emigrantai. Iš historiografijos žinome, kad gausią žydų emigraciją nulėmė skurdas bei antisemitinė atmosfera Rusijos imperijoje, taip pat ir 1881 m. prasidėję dažni pogromai.

Pilsudskio, kaip buvusių LDK žemių tautų lygybės ir federacijos šalininko ir kovotojo su nacionalizmu, paveikslas, panašus, paimtas iš kažkokių jau apdulkėjusių leidinių.

Šią trumpą recenziją norisi baigti džiugia nata: gerai, kad D. Davies taip ir nesutiko parašyti Lietuvos istorijos, nors jo buvo prašyta⁸.

Darius Staliūnas

Lietuvos istorija. VIII tomas. I dalis: Tamara B a i r a š a u s k a i t ė, Zita M e d i š a u s k i e n ė, Rimantas M i k n y s. **Devynioliktas amžius: Visuomenė ir valdžia.** Vilnius: Baltos lankos, 2011. p. 510.

Sakoma, kad kiekviena karta iš naujo bando įvertinti savo praeitį. Lietuvos istorijos instituto mokslinis kolektyvas jau prieš gerą dešimtmetį pradėjo realizuoti fundamentalų uždavinį – parašyti dvylikos tomų Lietuvos istoriją. Visuomenė jau gali susipažinti su pirmaisiais darbo vaisiais. Recenzuojamas tomas skirtas XIX amžiaus krašto socialinės struktūros tyrimams. Kaip rašo šio tomo pratarmėje Instituto direktorius Rimantas Minknys: „Apskritai XIX a. apžvelgti skirtose knygose visuomenės procesų transformacija aptariama trimis aspektais: visuomenės ir valdžių santykio raida, jos ekonominė ir kultūrinė raida ir tos visuomenės pasaulėžiūros ir politikos konstruktai, susiję su laisvėjimo ir laisvės poveikiais“ (p. 8). Šioms problemoms bus skirtos trys aštuntojo tomo dalys – tokiu būdu knygų skaičius padidėja iki penkiolikos.

Akademinės istorijos nepolemizuoja viena su kita, tik išreiškia tam tikru metu politinėje valdžioje vyravusias tendencijas. Pavyzdžiui, Adolfo Šapokos Lietuvos istorija ar Lietuvos TSR istorija, savo metu išreiškusi tam tikras ideologines nuostatas, šiame tome nesulaukė jokios kritikos, nes joje keliami kiti uždaviniai: visuomenės modernėjimo ir jos pavienių narių, socialinių grupių laisvėjimo procesai. „Lietuviai nesijautė aktyvūs savosios istorijos kūrėjais – tai reiškia susvetimėjimą ne tik su savo valstybe, bet ir su savimi.

⁶D. E. Fishman, *The Rise of Modern Yiddish Culture*, Pittsburgh, 2005, p. 6, 18.

⁷В. Е. К е л ь н е р, *Очерки по истории русско-еврейского книжного дела во второй половине XIX – начале XX в.*, Санкт-Петербург, 2003, с. 13.

⁸Kodėl skriaudžiame savo istoriją?, *Lietuvos žinios*, 2011 m. liepos 5 d.

„Todėl „didžioji istorija“ netampa asmenine savastimi.“¹¹ Akademinės istorijos pasižymi ypatinga struktūra, stilistiniu monotoniškumu, atsisakymu kelti hipotezes, istoriografinės ar dalykinės polemikos stoka. Tome pateikiama istoriografinių pasiekimų apžvalga bei įvertinimas, plati, profesionali medžiaga pateikiama sintetiškai, leidinio pabaigoje yra plati bibliografinė rodyklė. Tai būdinga ir kitų tautų akademinėms istorijoms, kurios yra neišvengiamai susaistytos akademinio rašymo rėmų. Mokslininkai aiškiai apibrėžia tyrimo metodą. Kaip rašoma leidinio pratarinėje, toks išplėtotas XIX a. istorijos nagrinėjimas yra susijęs su ano meto Lietuvos sintezės paieška, lyginant ją su kitų šalių – Didžiosios Britanijos, Ispanijos, Portugalijos, Vokietijos sintezėmis (p. 8). Sintezės ir analizės derinimas leido akademinio leidinio autoriams palikti tam tikrus probleminius istorinius ir istoriografinius „plyšius“, tapsiančius tolesnių tyrimų objektais.

Akademinio leidinio skyriai griežtai struktūruoti – aptartos katalikų, stačiatikių, unitų evangelikų reformatų bažnyčios, judėjų, totorių, karaimų religinės bendruomenės; bajorai, valstiečiai, miestiečiai, dvasininkai; buržua ir proletariato atsiradimo prielaidos ir specifika Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte. Prancūzų sociologas Emilis Durkheimas socialinių tipų sudarymą ir klasifikaciją yra pavadinęs socialine morfologija, kuri iš dalies prislopino istorizmo metodologinį principą. „Vėlesnė tauta nėra paprastas ankstesnės tėsinsys, papildytas kai kuriomis naujomis savybėmis; ji – kita, vienu savybių turinti daugiau, kitų mažiau. Ji sudaro naują individualybę ir visos tos atskiros individualybės, būdamos įvairiarūšės, negali susilieti į vieną, tą pačią tęstinę eilę, o ypač vienintelę eilę. Nuosekli visuomenių seka negali būti pavaizduota geometrine linija, ji veikia panašiai į medį, kurio šakos kerojasi į visas šalis.“² Kita vertus, visuomenės įvairių socialinių grupių tyrimai norom nenorom atveria kelią į kolektyvinių tapatumų tyrimų perspektyvas.

Leidinyje nagrinėjamos įvairios socialinės bei religinės grupės, analizuojami jų pokyčiai XIX–XX a. pradžioje – tai, ką galima pavadinti ir kolektyvinių tapatumų tyrimais. Kolektyviniai tapatumai yra suprantami kaip tam tikros socialinės grupės mąstymo, savi-vokos ir elgesio strategijos. Tai gali, pavyzdžiui, būti protestantiškas elgesio ir mąstymo modelis, antikatalikiška retorika XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių publicistikoje, unijinės, federalizmo, individualaus tapatumo – tam tikros socialinės grupės, individo ar istorinės asmenybės mąstymo, elgesio, kultūrinės veiklos motyvacijos ir formos. Tautinis tapatumas arba tapatumai visų pirma remiasi istorine tradicija, kurią įvairiais amžiais savaip formavo kultūrinės institucijos, asmenybės, valdžios institucijos, nors Lietuvos kultūros istorijoje jos dažnai trukdė maksimaliai autentiškai tapatumo raidai. Manau, šios ir kitos problemos bus aptartos XIX a. akademinės istorijos dalyse.

¹ V. Klumbys, Apie tradiciją lietuvių kultūroje, arba Tradicija gyventi be tradicijos, *Kultūros barai*, 2005, Nr. 12, p. 3.

² E. Durkheim, *Sociologijos metodo taisyklės*, Vilnius, 2001, p. 41.

Tomą sudaro trys dalys: I. Laikas–Erdvė–Žmogus (Z. Medišauskienė, p. 15–176); II. Valdžios: pasaulietinė ir dvasinė (T. Bairašauskaitė, p. 179–241; Bažnyčia tarp pasaulietinės valdžios ir visuomenės (R. Miknys, p. 243–304); III. Visuomenė: uždara ir laisvėjanti (T. Bairašauskaitė, p. 307–468). Knygos autoriai XIX a. chronologines ribas nubrėžia panašiai kaip ir vokiečių kultūros istorikas Osvaldas Spengleris, kuriam šio amžiaus riba yra sociokultūrinė – 1914 m. – Pirmojo pasaulinio karo pradžia, atvėrusi žmonijai naujosios civilizacijos galimybių – technologinių, ekonominių, politinių pasiekimų ir nusikaltimų – horizontus. Autoriai per 1795–1914 m. chronologinį tinklą sinchroniškai ir diachroniškai išryškina įvairias krašto visuomenės raidos tendencijas. Naujai Lietuvos istorijos disciplinoje formuluojamas tiriamojo laikotarpio objektas, kuris įgalina sintetinti skirtingų gamtos, kitų šalių įtaką Lietuvos visuomenei. „Sociokultūrinis fenomenas knygos autorių yra suprantamas kaip istoriškai susiklosčiusių ir kitusių socialinių, kultūrinių, teisinių, etninių ir kitokių procesų visuma“ (p. 7–8). Minėtas fenomenas ar fenomenai, suprantamas kaip modernėjimas, modernybė, modernizacija, tapo tuo vektoriumi, kuriuo remiantis ir sudarytas šis akademinės istorijos tomas.

Tomo autoriai savo darbo istorinio ir sociologinio tyrimo metodologiniu pagrindu pasirinko prancūzų istoriko Fernando Braudelio, vokiečių sociologų Maxo Weberio bei Wernerio Sombarto darbus. Pavyzdžiui, poskyrių pavadinimai „Gamtinės ir klimato sąlygos. Išteklių“; „Gyventojų skaičius ir struktūra. Demografiniai pokyčiai“; „Agrarinė ir industrinė erdvė“ primena F. Braudelio fundamentalaus veikalo „Viduržemio civilizacija“ struktūrą. Beje, tai joks priekaištas, veikiau privalumas, parodantis lietuvių istorikų gebėjimus ieškant naujų metodologinių priėgų. Galime konstatuoti, kad šiame tome persipina gausiai surinkta empirinė medžiaga, kuria operuojama naudojant istorinės sociologijos metodus. Kaip pažymi istorikas Peteris Burke, „Pavyzdžiui, sociologai siekia pažymėti arba formuluoti bendrąsias taisykles ir dažnai vengia atskirumų. Istorikai moko kreipti dėmesį į detalę [faktą – V. B.] iš gausybės bendrų pavyzdžių“³. Tokiu būdu tiriant visuomenės struktūrą ir raidą iškyla bendrybės–atskirybės dilema, o norint ją įveikti, būtinas glaudus istorinių ir sociologinių metodų taikymas istoriniuose tyrimuose.

Zita Medišauskienė, apžvelgdama ano meto Vakarų Europoje vykusius procesus, teigia, jog „Devynioliktas amžius išsiskyrė nacionalizmo idėjos plitimu, ji tapo viena svarbiausių politinių gyvenimą organizuojančių idėjų.“ „Tauta tapo moderniosios tapatybės forma“ (p. 25). Tyrinėtoja parodė, kad Europoje vykę procesai ir idėjos pasiekdavo Rusijos imperiją. Įdomus yra skyrius „Gamtinės ir klimato sąlygos. Išteklių“. Panaudodama gamtos ir technikos mokslų istorikų darbus, istorikė pateikė krašto landšafto, klimato, komunikacijų pokyčius, net ano meto ekologines problemas. „XIX–XX a. sankirtoje kilo ekologinė problema – upių ir ežerų užterštumas. Vyko ir klimato pokyčiai. 1837–1856 m. – santykinai vėstančio oro periodas, sutapęs su vadinamojo mažojo ledynmečio pabaiga

³ P. Burke, *History and Social Theory*, New York, 1993, p. 3.

ir jos temperatūros minimumu pasauliniu mastu, palyginti su prieš tai buvusiu periodu, išsiskyrė ne tik santykinai žemesne vidutine metine temperatūra, bet ir lietingais metais“ (p. 71).

Kruopščiai pateikiami svyruojantys klimato atšilimo pokyčiai, kuriuos lydėjo ir netikėti atšalimai, lėmė nederlius, badmečius, epidemijas. Skyriuje „Priešiška aplinka“ įdomiai parodoma ligų dinamika, aptariamos labiausiai paplitusios ligos bei profilaktikos, gydymo priemonės. Tokiu būdu daroma išvada, kad šiuo požiūriu tai labiau susiję su praeitimi, o ne su XIX a., pavadintu „Progreso amžiumi“, inovacijomis. Paradoksalu, bet XIX a. antrojoje pusėje mažėjo gimstamumo lygis. „Per pusę amžiaus gimstamumas Vilniaus gubernijoje sumažėjo 24 proc., Kauno – 31 proc., Suvalkų –16 proc., Gardino – 14 proc.“ (p. 84). Taip pat mažėjo santuokų skaičius. Krašte siautėjo ligos ir epidemijos, ypač cholera. Gimstamumo lygį visų pirma siedami su ekonominės gerovės augimu – panašiai kaip su procesais, vykstančiais nūdienos Lietuvoje, – galime padaryti išvadą, kad jokio ženklaus progreso šioje srityje nebuvo. Istorinėje sociologinėje visuomenės ir ją supančios aplinkos analizėje neaplenkiama ano meto sudėtinga etnopolitinė ir etnokultūrinė problematika. „Tikrosios Lietuvos ir Lietuvos Rusios atskirtis gyvavo tiek lenkiškoje Lietuvos kultūroje, ypač Lietuvos istorija, etnografija, liaudies kultūra besidominčiųjų raštuose, tiek lietuvių raštijoje. Tačiau pastarosios ryšys su tikrąja Lietuva buvo išskirtinis. Lietuviškai (arba ir lenkiškai) rašiusių lietuvių kultūros veikėjų raštuose tikroji Lietuva yra itin aktualizuota ir sureikšmintą“ (p. 38–39).

Tamara Bairašauskaitė visapusiškai nagrinėja Rusijos imperijos administracinės ir teisės funkcionavimo ypatumus Lietuvoje. Kaip žinoma, valdžia palaipsniui naikino LDK teisinius mechanizmus ir įvesdavo ar unifikuodavo juos Rusijos imperijos teisine atributika. Tyrinėtoja pripažįsta, kad šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje ekonominės istorijos tyrimai yra apleisti. Iš tiesų, po 1990 m. įsivyravo politinės ir kultūros tyrimų strategijos, kurios išstūmė iš tyrimų lauko istorinę krašto ekonominę raidą, todėl nenuostabu, kad šios tematikos pagrindiniai istoriografiniai darbai – sovietmečiu išleistos knygos ir šaltiniai. „Lietuvos buržuazijos požiūris į kintančią ekonomiką visai netyrinėtas, tačiau galima daryti prielaidą, kad XIX a. antrojoje pusėje dėl lėtos visuomenės modernizacijos Lietuvos buržua atitiko senąjį buržua tipą, jeigu apskritai galima kalbėti apie tai, kad Lietuvoje atsirado tikroji buržuazija, atitinkanti vakarietišką modelį“ (p. 392). Aptariama, bet kategoriškai neteigiama apie proletariato formavimosi ypatumus: „Galima daryti prielaidą, kad nuolatinių darbininkų grupė formavosi stambiojoje miestų pramonėje, o Lietuvos pramonės struktūra (vyravo lengvosios, maisto, mineralų apdirbimo, statybos pramonės šakos) lėmė, kad plačiai buvo naudojamas sezoninis darbas, kuris trukdė formotis nuolatinių darbininkų sluoksniui“ (p. 401). Kaip žinia, žydai turėjo stiprias pozicijas Lietuvos ūkio, aptarnavimo, vėliau pramonės srityse, tačiau valstybei perimant dalį iš jų, žydų socialinė padėtis kito. 1896 m. valstybei įvedus degtinės monopolį, buvo

stipriai pakirstas amžius trukęs žydų verslas. Jau nuo 1897 m. pastebima padidėjusi žydų emigracija iš Rusijos imperijos (p. 421).

Tyrinėtoja leidinyje per įvairias socialines grupes nagrinėja moters, šeimos, vyro–žmonos santykius, šeimos ir giminystės paveldėjimo teisės aspektus – tai, kas Vakaruose humanitariniuose ir socialiniuose moksluose vadinama *gender studies*. 1871 m. sausio 14 d. valstybės įsaku uždrausta priimti moteris į darbą valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose. „XIX a. savarankiška moters darbinė veikla, kad ir kokio pobūdžio ji buvo, rodė žemą moters kilmę arba jos šeimos turtingą ir socialinę degradaciją“ (p. 466). XIX a. realijos stūmė moteris iš namų į visuomenę, iš miesto – į kaimą. Bažnyčios globojamos kūrėsi įvairios moterų organizacijos. Pavyzdžiui, katalikiška Švč. Zitos draugija, kuri nemažai prisidėjo ugdant lietuvaičių raštingumą.

Skaitant tekstą nejučia susidaro įspūdis, kad carinėje Rusijoje moteris buvo labiau gerbiama nei šiuolaikinėje Lietuvoje. „Baudžiamasis kodeksas numatė griežtas bausmes – nuo keturių iki dvidešimties metų katorgos, atsižvelgus į nusikaltimo sunkumą, – už nepilnamečių mergaičių tvirkinimą ir moterų prievartavimą, rimtą sužalojimą arba nužudymą. Panaši bausmė galiojo moters pagrobimo ir priverstinės santuokos atveju – į kalėjimą arba grasos namus galėjo patekti vyras, suvedžiojęs arba klasta vedęs moterį. Suėmimas ir bauda grėsė viešai ižeidus arba apšmeižus moterį. Kai kuriais atvejais kaltininko turtas buvo skiriamas nukentėjusiai moteriai išlaikyti, jeigu ji neturėjo pragyvenimo šaltinio“ (p. 462).

R. Miknys nagrinėja valdžios ir įvairių konfesijų santykius XIX a. Jau po pirmojo Abietų Tautų Respublikos padalijimo Rusijos valdžia savo pagrindiniu LDK istorijoje susiklosčiusios religinės struktūros taikiniu pasirinko unitus. „Jekaterinos II atviros prievartos politika (Unitų bažnyčia neteko apie 8 mln. narių, iš 5000 unitų parapijų išliko tik 200) Pavelo I ir Aleksandro I valdymo metais buvo pristabdyta“ (p. 289). Apskritai lietuvių istoriografijoje iki šiol buvo skiriamas nepakankamas dėmesys šiai konfesijai, nors iki valstybės žlugimo 1795 m. LDK jie, atrodo, sudarė bene didžiausią gyventojų dalį. Istorikų unitų Juozapo Jaroševičiaus, Igno Danilavičiaus, Igno Žegotos Onacevičiaus darbai XIX a. I pusėje buvo skirti LDK valstybės istorijai ir teisei, o jų paskaitos Vilniaus universitete ugdė studentų patriotizmą. Gana priešišškai valdžia žiūrėjo į Katalikų bažnyčios užimamą vietą visuomenėje, gana palankiai – į evangelikus reformatus. Skyriuje autorius apibūdina Žemaičių vyskupų Juozapo Arnulfo Giedraičio ir Motiejaus Valančiaus politinę laikyseną ir kultūrinę veiklą, Bažnyčios „lietuvejimo“ tendencijas. Reikia pažymėti, jog Katalikų bažnyčios Lietuvoje XIX a. istorija turi gana gilią tradiciją ir gerą tyrimų bazę, kurios pradžia galima laikyti vyskupo M. Valančiaus organizuotą nelegalių knygų, kuriose buvo pateikiami Bažnyčios persekiojimo faktai, platinimą krašte.

Akademiniam leidinyje objektyviai pateikiamos visuomenės narių reguliavimo normos suteikia galimybę palyginti analogiškus procesus dabartyje – tai viena iš istorijos

disciplinos utilitarinių uždavinių – paaiškinti visuomenei glaudžius dabarties ir praeities ryšius, jų abipusę sąveiką bei parodyti, jog istorija, kaip „kažkas kažkada buvo“, nėra tuščias žodis. Lietuvos istorijos instituto kolektyvo siekis – parašyti akademinę Lietuvos istoriją, atliepiančią šiuolaikinės Lietuvos istorijos disciplinos pasiekimus ir formuojančią moderniąją historiografinę tradiciją. Numatoma išleisti dar du tomus, skirtus XIX a. Lietuvos visuomenės struktūrai ir jos raidai: „Devynioliktas amžius: lėtas kelias į modernybę“ ir „Devynioliktas amžius: laisvėjimo strategijos“. Juk šiame amžiuje formavosi moderniosios lietuvių tautos kontūrai.

Vytautas Berenis

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637. Oprac. Marzena Liedke, Piotr Guzowski, Warszawa: Semper, 2011.

Skelbiami Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios 1626–1637 m. sinodų dokumentai – svarbus šaltinis. Šis tomas – 1611–1625 m. sinodų dokumentų leidinio, visų pirma 1915 m. paskelbto Aleksandro Woyde ir Henriko Merczyngo pastangomis „Monumenta Reformationis Polonicae e Lithuanicae“ serijoje, bei Marijos Sipaillo paskelbtų XVI–XVIII a. Lenkijoje vykusių sinodų protokolų, tęsinys.

Publikuojami sinodų dokumentai verti dėmesio, kadangi jie atspindi labai svarbų Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios gyvavimo laikotarpį, kai ši dalyvavo rengiant Gdansko bibliją, rūpinosi apeigų suvienodinimu Abiejų Tautų Respublikos evangelikų reformatų bažnyčiose bei Gdansko Agendos paskelbimu, taip pat teikė pagalbą nuo Trisdešimtmečio karo nukentėjusiems pabėgėliams iš Čekijos ir Palatinato. Šį irenišką aktyvumą vainikavo 1645 m. Torunėje surengtas *Colloquium Charitativum*. Be to, publikuojami dokumentai atskleidžia vidinę Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios evoliuciją.

Šiuo požiūriu, be abejo, svarbiausi sprendimai buvo priimti 1635 ir 1636 m. Vilniaus sinoduose. 1635 m. sinode, kuris priėmė Vlodavos konvokacijos (1634) nutarimus, buvo pabrėžta, kad būtina suvienodinti apeigų formas Abiejų Tautų Respublikoje. Be to, pažymėta, kad antraeilių bažnytinių apeigų reikaluose (*minutoria*) reikia kiekvienos provincijos bažnyčioms palikti laisvę (*libertati Ecclesiarum cuiuslibet Provinciae mutuo consensu relinquimus*). Įdomu, kad Vilniaus sinode buvo praleista antra Vlodavos dokumento pastraipa, kurioje kalbama apie apeigų suvienodinimą. Šis sinodas taip pat priėmė nutarimą, kad „visų trijų provincijų“ priešakyje stovėtų superintendantai. 1636 m. Vilniaus sinodo metu šis nutarimas buvo įgyvendintas, superintendanto pareigos metams patikėtos Andžėjui Dobžanskiui (Dobrzański). Tada buvo sudaryta ir Kuratorių taryba, į kurios sudėtį įėjo šeši distriktų (Vilniaus, Žemaičių, Užnerio, Rusios, Naugarduko ir Palenkės) superintendantai bei šeši pasaulietiniai kuratoriai, išrinkti iš globėjų (Kristupas Radvila,

Gedeonas Rajeckas, Mykolas Abramavičius, Aleksandras Naruševičius, Tomas Volanas bei Jurgis Gruževskis). Tarybos užduotis – priimti sprendimus, kai reikalai „laukti sinodo negali“ (p. 148). Kuratorių taryba iš esmės buvo konsistorijos atitinkmuo, ką patvirtina ir jos sudėtis bei funkcijos. Jos steigimas rodo būdingas XVI a. – XVII a. pirmojo ketvirčio Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčiai permainas ir palaipsnę prezbiterinės-sinodinės sistemos evoliuciją.

Publikacijos pagrindą sudaro dabar Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas kodeksas (fondas 40-1157), kuris lygintas su rankraščiais, saugomais Vyriausiajame senųjų aktų archyve (AGAD, Archiwum Radziwiłłów (Radvilų archyvas), dział VIII, sygn. 713) bei Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (BN, Biblioteka Ordynacji Zamojskich, sygn. 803). Deja, leidėjai nepanaudojo Lietuvos sinodų dokumentų nuorašų, dabar saugomų Varšuvos universiteto bibliotekos rankraščių kabinete (BUW, sygn. 1174). Šis trūkumas yra labai esminis, kadangi nuorašai iš esmės yra beveik parengti spaudai – su paaiškinimais ir vertimais.

Aptariamą publikaciją papildė kritinis aparatas, rodyklės (asmenvardžių, vietovardžių ir dalykų) bei žemėlapis. Taip pat yra išsami pratarmė, kurioje aptariami publikavimo principai bei pristatoma LDK evangelikų reformatų Bažnyčios istorija plačiame Europos evangelikų reformatų bažnyčių kontekste. Kai kurios pratarmėje pristatytos leidėjų tezės yra diskutuotinos, kaip, pvz., Ženevos pripažinimas „Bažnyčios motina“, pavyzdžiu, kuriuo turėtų sekti (XVI) evangelikų reformatų Bažnyčių struktūros. Šaltinio tekste yra tekstinės bei dalykinės išnašos. Reikėtų pažymėti, kad tekstinės išnašos apsiriboja lotyniškų fragmentų vertimu į lenkų kalbą, be to, tie vertimai kartais klaidingi arba nepreciziški. Panašiai leidėjai nesugebėjo išvengti klaidų transkribuojant lotyniškus fragmentus bei atskleidžiant šios kalbos santrumpas. Tai parodo „S. Synodus“ pavyzdys. Santrumpą „S“ leidėjai klaidingai aiškina kaip „sanctus“ (p. 58, 102, 106, 119), tuo metu, kai žodis synodus yra moteriškos giminės, kas dar blogiau, santrumpa „S“ nereiškia „sancta“, bet „sacra“. Taip pat santrumpą „S“ prie žodžio „Coetus“ reiktų aiškinti kaip „Sacer“, o ne kaip rašo leidėjai – „Caetus Sanctus“! (131). Įsigilinimas į sinodų tekstus padėtų teisingai identifikuoti santrumpą, kadangi ji yra užrašyta pačiame tekste 105 puslapyje. Leidėjai, deja, paaiškino ją kaip „sakralus [!] sinodas“ (*synod[!] sakralny*).

Panašiai neskiriamas Dievo Žodžio ministras (trumpinamas kaip M. D. V.) nuo ministerijos. Lotynišką terminą „ministerium“ parengėjai klaidingai aiškina kaip „ministras“ (*ministre*) – o kartais kaip „ministro įstaiga“ (*urząd ministra*) (9, 10, 40, 41). Dėl tokios juokingos išvados klaidingai verčiamas „plenarium ministerium“ – kaip „pilnateisė ministro įstaiga“ (*pełnowazny urząd ministra*) (9), nors turėtų būti „visa ministerija“ (*całe ministerium*). Tam tikrų sunkumų kyla aiškinant frazę „urząd Sacri ministerii [...] odbieramy“ (136). Jokiu būdu negalima jos versti kaip „švento ministro“ (*świętego ministra*) [priėmimas?!] (136). Reikėtų atkreipti dėmesį, kad pasakymas „ad ministra Sakramentu Świętego“ (37) tai tiesiog neteisingai perskaitytas žodžių junginys „Šventojo Sakramento administracija“ (*administracja Sakramentu Świętego*) (teisingai – BUW, rps 1174, k. 151)

Panašių klaidų pavyzdžių galima pateikti dar daugiau. Be jų, reiktų taip pat atkreipti dėmesį į redakcinio stropumo stoką, dėl ko įvairuoja pateiktų šaltinių pavadinimai, išnašose nevienodai aiškinami lotyniški fragmentai. Pvz., 10 p. tekste teisingai parašyta „segregatus“, o išnašoje – „segregates“. 51 p. tekste klaidingai rašoma „censervationis“, išnašoje jau teisingai – „conversationis“. Panašiai 73 p. tekste atsirado frazė „contra legem in se latem“, o išnašoje „in se latem“; 96 p. tekste „pro rege futuro“, išnašoje – „futuro“; 130 p. tekste „allicurus“, išnašoje „allicuius“; 135 p. tekste „in grantum“, išnašoje „in quantum“; 147 p. tekste „resporideat“, išnašoje „respondeat“.

Rodyklėse taip pat yra klaidų. Kartais dalykinės klaidos atsiradusios dėl klaidingo perskaitymo. Pvz., Kasper Szwab (Švab) nebuvo „Švobiškio seniūnu“ (62 p.), kadangi tokios seniūnijos nebuvo, Švobiškis buvo privatus dvaras. Vietovardžių rodyklėje pasitaiko klaidingai apibūdintų vietų ir administracinių vietovardžių.

Nepaisant šių akivaizdžių, lengvai pastebimų klaidų, šis leidinys vertas dėmesio. Jis įneša svarų indėlį į XVII a. religinės kultūros tyrinėjimus, o vertimo ir leidybiniai trūkumai – nors ir apsunkina skaitymą – nėra kliūtis tyrinėjimams. Nepaisant klaidų, leidinys turėtų paskatinti diskusiją apie Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčią XVII a., o plačiau – apie konfesijų kūrimosi procesus bei konfesijonalizacijos eigą Abiejų Tautų Respublikoje.

Maciej P t a s z y ņ s k i
Varšuvos universiteto istorijos institutas, Varšuva

E. N i e b e l s k i. **Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku.** Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2011. 394 p.

Buvusių Abiejų Tautų Respublikos žemių Romos katalikų dvasininkija dalyvavo tiek ikisukiliminėse manifestacijose¹, tiek 1863 m. sausį prasidėjusio sukilimo įvykiuose. Tačiau Bažnyčios ir dvasininkijos vaidmens 1863 m. sukilime tema² buvo ir vis dar lieka viena iš menkiausiai ištirtų. Atkreipęs dėmesį į šį savotišką istoriografinį

¹ Vienas naujausių Lietuvos istoriografijos darbų apie Romos katalikų dvasininkų poziciją ikisukiliminėse manifestacijose – I. Š e n a v i č i e n ė, *Lietuvos katalikų dvasininkija 1863 metų sukilimo išvakarėse*, Vilnius, 2010.

² Kone prieš penketą dešimtmečių išleistoje sukilimo bibliografijoje, kuria naudojasi jau ne viena 1863 m. sukilimo tyrinėtojų karta, Bažnyčios ir sukilimo klausimų nagrinėjimui skirta vos per 20 pozicijų. Žr.: E. K o z ł o w s k i, *Bibliografia powstania styczniowego*, Warszawa, 1964, s. 474–475; po 50 metų situacija, aišku, kiek kitokia (E. Kozłowski pasekėjų kol kas nesulaukia, t. y. 1863 m. sukilimo bibliografija nėra tęsiama, tad reiktų specialių studijų, norint susidaryti argumentuotą Bažnyčios vaidmens sukilime visuminį tyrimų vaizdą).

paradoksą, Eugeniuszas Niebelskis, Liublino Jono Pauliaus II katalikų universiteto profesorius, jau gerą dešimtmetį savo tyrinėjimais nuosekliai sieka užpildyti akivaizdžią istoriografinę spragą. Dviejų leidimų sulaukusios monografinės studijos apie Liublino ir Palenkės vyskupijų dvasininkiją 1863 m. sukilime autorius³, savo tyrinėjimų rezultatus publikuojantis akademiniuose ir platesnei visuomenei skirtuose leidiniuose, jau ketletą metų iš eilės Liublino Jono Pauliaus II katalikų universitete reguliariai sukviečiantis katalikų Bažnyčios vaidmens 1863 m. sukilime tyrėjas į mokslines sesijas, 2011 m. pabaigoje išleido naują knygą apie dvasininkus Tunkoje, ištremtus į Sibirą už dalyvavimą sukilime⁴.

Tunka – vietovė Rytų Sibire, XVII a. 2-ojoje pusėje kazokų įkurtas kaimas, per 200 kilometrų į pietvakarius nuo Irkutsko. Jis buvo kaip atsparos punktas, turėjęs saugoti Irkutską nuo mongolų puldinėjimų, o XIX a. tapo politinių tremtinių apgyvendinimo vieta. 1866 m. į Tunką buvo pradėti siųsti už dalyvavimą 1863 metų sukilime į atokias imperijos vietas ištremti dieceziniai dvasininkai ir vienuoliai. Taip buvo įkurta savotiška ištremtų dvasininkų bendruomenė. Istoriografijoje nėra vieningos nuomonės, kokios priežastys paskatino imperijos valdžią katorga ar gyvenimu policijos priežiūroje nubaustus dvasininkus, apgyvendintus įvairiose gubernijose, perkelti į Tunką. E. Niebelskis linkęs manyti, kad tai buvo mėginimas izoliuoti dvasininkiją, kuri priešinosi tremtinių vedyboms su kitatikiais ir apskritai turėjo didelę įtaką jų moralei bei religiniam gyvenimui. Pasak tyrėjo, dokumentuose nėra duomenų, leidžiančių pagrįsti kai kurių istorikų keliamas versijas, kad dvasininkai buvo perkelti į Tunką dėl politinės propagandos (p. 42). Tunka iki 1875 m. išliko pagrindine vietoje Rusijos imperijoje, kurioje buvo apgyvendinami iš buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemių ištremti dalyvavimu 1863 m. sukilime kaltinti kunigai. Žinoma, kad čia 1866–1875 m. iš viso yra gyvenę 156 dvasininkai (iš jų – du oficialiai išpažinę ortodoksų tikėjimą, buvę unitai, kiti – katalikai). Tad Tunkos fenomenas net ir kiekybiniu atžvilgiu unikalus – niekur kitur nebuvo vienoje vietoje apgyvendinta tiek dvasininkų luomo tremtinių. Daugiausia jų buvo iš Lenkijos Karalystės vyskupijų, dalis iš Minsko vyskupijos ir Mogiliavo arkivyskupijos, tačiau netrūko ištremtųjų ir iš Vilniaus bei Žemaičių vyskupijų. Kai kurie jų yra palikę ženklų pėdsaką Romos katalikų Bažnyčios Sibire istorijoje. Vienas tokių – buvęs Žemaičių vyskupijos kunigas Juozapas Rozga, karo lauko teismo nuteistas mirties bausme, kuri buvo pakeista į 10 metų katorgos darbus už sukilėlių Manifesto perskaitymą 1863 m. kovo mėnesio pradžioje Seredžiaus bažnyčioje, kur jis tuo metu ėjo vikaro pareigas. Po amnestijos jis liko Sibire ir iki mirties 1905 m. tarnavo Irkutsko parapijoje – iš pradžių vikaru, o po ilgamečio šios parapijos

³ E. Niebelski, *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin, 2002; 2-as, autoriaus koreguotas leidimas išleistas 2008 m.: E. Niebelski, *Nieprzejednani wrogo wie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin, 2008.

⁴ E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław, 2011. [„Tunka. 1863 metų tremtinių likimai Sibire“]

bažnyčios klebono marijonų vienuolio kunigo. Kristupo Švirmicko (Szwermickis)⁵ mirties 1894 m. ėjo klebono pareigas (p. 339–340)⁶. Tunkos dvasininkų tremtinių bendruomenei priklausė buvęs Užpalių klebonas Jonas Pacevičius, kaltintas priėmęs sukilėlius ir informuodavęs juos apie prieš sukilėlius mestą imperijos karinių būrių judėjimą, Vilniaus Laterano reguliariųjų kanauninkų vienuolino vienuolis kunigas Boleslovas Filipavičius, kaltintas buvimu sukilėlių būryje ir ištremtas dešimčiai metų. Tunkoje buvo apgyvendinta per 30 kunigų iš Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų. Tad Tunkos XIX a. katalikų dvasininkų bendruomenės tyrimai yra svarbūs ir Lietuvos istorikams, juolab kad lietuvių istoriografijoje dalyvavimu sukilime apkaltintų ir tremtinių nubaustųjų Romos katalikų dvasininkų (kaip, beje, ir pasauliečių) likimais kol kas išsamiau nesidomėta. Lenkijos istorikų tyrinėjimuose dėl dalyvavimo 1863 m. sukilime ištremti Žemaičių ir Vilniaus vyskupijų kunigai dažniausiai be išlygų priskiriami lenkų dvasininkijai. Aptariama knyga šiuo požiūriu ne išimtis⁷.

Knygą, be prof. Zbigniewo J. Wójciko rašytos pratarmės (p. 9–14) ir paties autoriaus įvadinio teksto (p. 15–25), sudaro trys pagrindinės dalys, kurios yra tokios autonomiškos, kad galėjo būti išspausdintos ir atskirais leidiniais. Autorius savo knygos struktūrą vaizdžiai apibūdina kaip mėginimą vieną istoriją pristatyti trijų formų pasakojimais (p. 24). Dera pridurti, kad dėl pasirinktos „formos“ Autorius ne tik turėjo taikyti skirtingus metodus, bet ir kitokį stilių. Visas dalis į vieną visumą jungia Romos katalikų dvasininkų tremtinių, imperijos valdžios valia sutelktų į vieną Tunkos bendruomenę, tema. Knygoje yra asmenvardžių rodyklė (p. 381–394), susisteminta bibliografija (p. 359–370), santraukos rusų ir anglų kalbomis (p. 371–380).

Išskirtinis knygos bruožas – gausi archyvinių šaltinių duomenų bazė iš Rusijos dokumentų saugyklų. Panaudoti dokumentai ne tik iš XIX a. tyrinėtojams „įprasto“ Rusijos valstybės istorijos archyvo Sankt Peterburge, bet ir Irkutsko, Jekaterinburgo, Orenburgo, Čitos, Sverdlovsko srities archyvų. Dauguma dokumentų iš šių saugyklų į istoriografinę apyvartą įtraukiama pirmąkart. Bibliografijos skirsnis knygoje (p. 359–370), be nuorodų į archyvuose esančius dokumentus, apima taip pat bibliotekose ir muziejuose saugomus rankraščius bei ikonografiją, spausdintus šaltinius, atsiminimus ir korespondenciją. Šio laikotarpio tyrėjams (ir ne tik pradedantiesiems) tai yra reikšminga pagalbinių medžiaga.

⁵ Kristupas Švirmickas (1814–1894, lenkiakalbėje istoriografijoje dažniau vartojama pavardės forma „Szwermicki“) – iš Marijampolės apskrities kilęs kunigas marijonas, 1830–1831 m. sukilimo dalyvis; nuo 1844 m. Marijampolės marijonų vienuolino vyresnysis; 1848 m. per kratą vienuolyne buvo rasta knygelė prieš caro valdžią, dėl to suimtas, kalintas ir ištremtas į Sibirą 1848 m.; nepasinaudojo amnestija ir iki mirties tarnavo Sibiro katalikams; žr. kun. J. K o s m o w s k i, MIC, Kunigas Kristupas Švirmickas – Sibiro tremtinių sielovadininkas, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 32, Vilnius, 2009, p. 63–78.

⁶ P. K u b i c k i, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, Sandomierz, 1936, cz. 2, t. 3, s. 122–123.

⁷ Tiek Vilniaus, tiek Žemaičių vyskupijų katalikų dvasininkai Autoriaus valia tampa „lenkų dvasininkais“.

Į atskirą skirsnėlį bibliografijoje išskirta spauda ir kalendoriai. Apgailestauti belieka, kad čia apsispręsta pateikti perdėm apibendrintas nuorodas. Antai viena iš skirsnelio pozicijų yra „Schematyzmy Diecezji Telszewskiej (Samogitskiej) (St.-Petersburg, Wilno), 1890–1905“ (p. 364). Vadinamieji „schematizmai“⁸ – tai savotiški statistiniai metraščiai, kuriuose pateikiami duomenys apie tų metų vyskupijos institucijas, parapijas, dvasininkus. Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose Autoriaus nurodomais metais, t. y. 1809–1905, buvo spausdinami kaip liturginių kalendorių (vadinamųjų rubricėlių) priedai ir leisti vienu leidiniu. Tad norint surasti statistinius duomenis apie šio laikotarpio Žemaičių vyskupiją, reikėtų ieškoti ne Autoriaus nurodomo „Schematyzmy...“, bet atitinkamų metų „Directorium Horarium Canoniarum et Missarum pro Diocesi Telsensi (Samogitiensi)...“. Beje, statistiniai duomenys yra pateikiami ir Vilniaus vyskupijos rubricėlėse, tačiau Autorių jų į bibliografijos sąrašą kažkodėl neįtraukė. Į atskirą skirsnį išskiriami ir temos tyrimai (p. 364–369). Nuorodų gausa į paties Autoriaus publikuotus tekstus šia tema, be kita ko, neleidžia abejoti, kad skaitytojais sulaukė didelį įdirbį šioje temoje turinčio tyrėjo sintetinio veikalo knygos pavidalu.

Pirmoji knygos dalis – tai katalikų dvasininkų, 1863 m. sukilimo tremtinių, bendruomenės gyvenimo Tunkoje istorinė analizė (p. 27–149). Atkreipęs dėmesį į istoriografijoje vyraujančius Tunkos dvasininkų bendruomenės idealizuotus vaizdinius, Autorius užsibrėžia tikslą pateikti kuo objektyvesnį dvasininkų tremtinių paveikslą (p. 22). Ši knygos dalis suskirstyta į 10 skirsnių, kurių pavadinimai iškalbingai atspindi aptartus nagrinėjamos problemos klausimus: „W spisku i powstaniu“ („Sąmoksle ir sukilime“), „Na stepach Tunk-hyn“ („Tunk-hyn stepėse“), „W izolacji od świata“ („Atskirti nuo pasaulio“), „Trudy codzienności“ („Kasdienis triūsas“), „Kapaństwo i wspólnota“ („Kunigystė ir bendruomenė“), „Pośród Sybiraków“ („Tarp sibiriečių“), „Powroty“ („Sugrįžimai“), „Ostatni wygnańcy“ („Paskutiniai tremtiniai“), „Ślady przeszłości“ („Praeities pėdsakai“), „Symbol“ („Symbolis“). Imponuoja kompleksinė šios unikalios Tunkos bendruomenės analizė: nagrinėjami dvasininkų tarpusavio santykiai, analizuojami ryšiai su vietos gyventojais, aptariamos kasdienio gyvenimo realijos. Visi jie dar prieš išstremiant buvo pašalinti iš dvasininkų, tad apgyvendinti Tunkoje legaliai negalėjo eiti dvasinės tarnystės pareigų. Remdamasis kun. Stanislovo Matrašo, buvusio „tunkiečio“, atsiminimais⁹, Autorius

⁸ XIX a. Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų dvasininkų sąrašai, kaip ir kiti statistiniai duomenys, spausdinti kaip liturginių valandų kalendorių (rubricėlių) priedai viename leidinyje su ištisine puslapių numeracija. Tad lietuvių istoriografijoje įprastesnis terminas šiems sąrašams įvardyti iki šiol yra „rubricėlės“ (rašant apie Žemaičių ir Vilniaus vyskupijas) ir „elenkai“ (rašant apie Seinų vyskupiją). Pažymėtina, kad Rusijos imperijos teritorijoje buvusių Romos katalikų vyskupijų statistiniams duomenims apibūdinti sąvoka „schematizmas“ nevertota. Lenkų istoriografijoje į tai yra atkreiptas dėmesys, tačiau tyrėjams įprasto termino „schematizmas“ lenkų kalba rašant apie Rusijos imperijos teritorijoje buvusias vyskupijas neatsisakyta (žr. K s. T. K r a h e l, *Schematyzmy diecezji wileńskiej jako źródło historyczne*, Lublin, t. 38–39, 1979, s. 117).

⁹ S. M a t r a š, *Podróż do Syberii po moskiewskich etapach w 1863 i 1864 roku*, opracował i wstępem opatrzyl E. Niebelski, Lublin, 2008 (antras pataisytas leidimas).

vaizdingai rašo apie pačių kunigų pasigamintus liturginius reikmenis ir slapta aukotas mišias (p. 73). Aukodavo jas pavieniui ar susirinkę nedidelėmis grupelėmis. Pasak Autoriaus, viena iš kliūčių bendruomenei telktis bendrai maldai buvęs kunigų įprotis laikytis skirtingos bažnytinės tradicijos, susijusios su kalendorių skirtumu (Rusijos imperijoje, kaip žinoma, prie laiko skaičiavimo pagal Grigaliaus kalendorių pereita tiktai 1918 m.). Autorius cituoja buvusį šios bendruomenės narį vienuolį kapuciną Wacławą Nowakowską, kurio atsiminimai apie tremtį dienos šviesą išvydo dar 1875 m. (juose, beje, pirmąkart ir buvo pagarsinta pasauliui apie Tunkos dvasininkų bendruomenę, paskelbtas vardinis sąrašas)¹⁰ ir teigia, kad toks susiskaldymas buvęs itin skausmingas (p. 75). Plačiau šis klausimas knygoje neaptariamas, tad skaitant peršasi prielaida, kad katalikų dvasininkai iš Lenkijos Karalystės vyskupysčių tremtyje Tunkoje liturginį laiką skaičiavo pagal Grigaliaus kalendorių. Tačiau kalendorių skirtumai, atrodo, nebuvo kliūtis imtis bendrų darbų ar visiems susiburti laisvu laiku. Antai 1868 m. rudenį 120 tuo metu Tunkoje gyvenusių dvasininkų buvo įsteigę grūdų sandėlį (p. 58–59), 1869-ųjų pavasarį, siekdami padėti apsirūpinti kasdienėje buityje reikalingomis prekėmis, įkūrė savotišką kooperatyvą. Už kooperatyvo narių pinigus (rinktas mėnesio mokestis) urmu pigiau būdavo nuperkama daugiau prekių, kurių ištisus metus dvasininkai galėdavo įsigyti už pastovią kainą. Taip saugotasi vietos gyventojų mėginimų parduoti tremtiniais reikalingas prekes brangiau (p. 62–64). Atkreipiamas dėmesys į gana išvystytą dvasininkų kultūrinį bendravimą (p. 83). Antai rašoma apie žemaičių kun. Konstantino Pesliako (Pieślak) namuose įkurtą klubą, kur būdavo skaitomos paskaitos, rengti muzikos vakarai, skaityta poezija, pagaliau lošta kortom ar šachmatais. Čia buvo ir bendruomenės dvasininkų turėtų knygų kartoteka (1000 pozicijų). Pasak Autoriaus, šių rinkinių dėka daugelis kunigų turėjo galimybę plėsti savo žinias, ne vienas jų mokėsi kalbų, vienas kitas ėmė gilintis į vieną ar kitą mokslo sritį (p. 83). Atsirado ir turinčių meninių polinkių – minimas iš Vilniaus vyskupijos ištremtas kunigas Jonas Narkevičius (Narkiewicz), garsėjęs kaip geras drožėjas, originaliais medžio kryžiais aprūpinęs visų Tunkos konfratrų įsirengtus altorėlius (p. 76–77, 83–84). Ar šviesuosius dvasininkų tremtinių gyvenimo Tunkoje epizodus galėjo nustelbti tamsūs momentai? Norėtūsi manyti, kad ne, nors tokių būta, atrodo, ne tiek jau mažai. Autorius rašo apie pasitaikiusius apostazijos atvejus, mini kunigus, be saiko vartojusius alkoholį, t. y. iškelia dalykus, kuriuos atsiminimus apie gyvenimą Tunkoje palikę dvasininkai nutylėdavo ar bent jau nesureikšmino (p. 77–82). Tad pirmąkart istoriografijoje pateikiamas neidealizuotas Tunkos katalikų dvasininkų tremtinių bendruomenės paveikslas ir tokiu būdu ženkliai prisidėta šalinant istoriografinius stereotipus.

Antroji knygos dalis „Wygnancy we wspomnieniach i dokumentach“ („Tremtiniai atsiminimuose ir dokumentuose“) apimtimi lenkia kitas (p. 151–293) ir yra sudaryta iš dokumentinės medžiagos, vienu ar kitu aspektu atskleidžiančios Tunkos katalikų dvasi-

¹⁰ [E. Nowakowski], *Wspomnienie o duchowieństwie Polskiem znajdującém się na wygnaniu w Syberyi, w Tuncce, przez E. z S.* [Edwarda z Sulgostwa], Poznań, 1875; dvasininkų sąrašas pagal vyskupijas, p. 43–58.

ninkų tremtinių bendruomenės istoriją. Pagal pobūdį skelbiami dokumentai labai įvairūs: tai ir ištraukos iš amžininkų laiškų ar dienoraščių, kunigų rašyti prašymai imperijos valdžios institucijoms ir kt. Vieni jų jau buvo įvairiu metu publikuoti, kiti išlikę rankraščiais archyvų saugyklose skelbiami pirmąkart. Pasak Autoriaus, skelbiami dokumentai suskirstyti į skirsnius pagal teminį ir chronologinį kriterijus taip, kad sudarytų savarankišką pasakojimą apie dvasininkų likimus Sibire (p. 22). Tokių skirsnių yra dešimt, t. y. tiek pat kiek ir pirmojoje knygos dalyje. Visi dokumentai su antrašte ir trumpa, paprastai vieno ar dviejų sakinių, anotacija. Pvz., skelbiama ištrauka iš kun. S. Matrašo atsiminimų apie bernardinų vienuolio Roko Klimkevičiaus (Klimkiewicz) apostazę Autoriaus pavadinta „Renegat“ („Renegatas“) ir lakoniškai apibūdinta: „Viešas vienuolio Klimkevičiaus pasitraukimas iš Bažnyčios. Akatujus, 1867 m. balandis“ (p. 200). Visi dokumentai publikuojami lenkų kalba, tačiau anaipol ne ties kiekvienu nurodoma, kokia kalba yra skelbiamo teksto originalas. Antai p. 276–277 publikuojamas Kitatikių dvasinių reikalų departamento 1902 m. spalio 8 d. raštas Varšuvos generalgubernatoriaus kanceliarijai kažin ar buvo rašytas lenkų kalba. Diskutuotina, ar tikslinga buvo originalią medžiagą, t. y. pirmąkart publikuojamus archyvinius dokumentus, dėti drauge su skelbtaisiais. Autoriaus apsisprendimas šiame knygos skyriuje prioritetą teikti teminiam kriterijui lėmė skirtingų fragmentų iš to paties teksto (pvz., ištraukos iš kun. S. Matrašo atsiminimų) spausdinimą keliuose skirsniuose taip pat vargiai ką bendro turi su šaltinių publikavimui keliamais akademiniais reikalavimais. Tačiau pabrėžtina, kad ištraukos parinktos labai apgalvotai ir ne tik ženkliai papildė pirmąją knygos dalį, bet ir teikia galimybę pačiam skaitytojui kurti savo pasakojimą apie katalikų dvasininkų tremties metus.

Trečioji, pagal puslapių skaičių trumpiausia (295–357 p.), knygos dalis „Słownik duchownych osiedlonych w Tunce“ („Tunkoje apgyvendintų kunigų žodynas“) informaciniu požiūriu ne menkiau sviri nei pirmosios dvi. Čia pateikiamos visų 156-ių Tunkos dvasininkų bendruomenės narių biogramos. Autorius atsisakė minėto kapucinų vienuolio Nowakowskio 1875 m. išleistoje knygelėje paskelbto sąrašo pagal vyskupijas ir biogramas išdėstė pagal abėcėlę. Tiesa, į atskirą skirsnį išskiriami klierikai (p. 352–356) ir broliai vienuoliai (t. y. vienuoliai, neturėję kunigystės šventimų) (p. 356–357). Nors, kaip pastebi pats Autorius, Tunkoje apgyvendintų Romos katalikų dvasininkų sąrašas buvo žinomas (p. 295), tačiau amžininkai nekėlė sau tikslo pateikti jų biografinių duomenų. Tad Autoriui pagrįstai priklauso enciklopedinio šios bendruomenės žinyno sudarymo nuopelnas. Gretindamas jau paskelbtus sąrašus, lygindamas juos su archyvuose surastais dokumentais ir vyskupijų dvasininkų sąrašais (vadinamaisiais „schematizmais“), Autorius pakoregavo ne vieną klaidingai amžininkų užrašytą pavardę. Kai kurie taisymai, deja, verčia jais abejoti. Antai, Autoriaus manymu, reikėtų rašyti „Opolski“, ne „Opulski“ (p. 331). Antanas Opulskas – Žemaičių vyskupijos kunigas, kurio pavardė rubricėlėse rašyta „Opólski“, t. y. su raide „ó“. Asmenvardžio forma „Опольский“ dažniausiai vartota rusiškuose šaltiniuose. Pavardė „Opulskas“, ypač Žemaitijoje, gan plačiai paplitusi. Fiksuojama ir forma „Opolskas“, tačiau pagal paplitimo arealą ji ženkliai nusileidžia

pirmajai¹¹. Kokiais šaltiniais remiantis parengta konkreti biograma, ne visada nurodoma. Tad akivaizdžių apsirikimų atveju yra neįmanoma nustatyti, ar tai šaltinio klaida, ar suklysta interpretuojant vieno ar kito šaltinio duomenis. Antai nurodoma, kad Kazimieras Giedraitis (Giedroyc) buvo tremties bausme nubaustas Žemaičių vyskupijos Slabadzinsko (Słobodzińsk) parapijos administratorius Žemaičių vyskupijoje (p. 309). Tačiau Slabadzinsko parapija XIX a. viduryje priklausė Mogiliavo arkivyskupijai, o Kazimieras Giedraitis buvo šios arkivyskupijos dvasininkas¹². Raipolio (Rajpol) parapija taip pat buvo ne Žemaičių, bet Mogiliavo arkivyskupijoje¹³, tad šioje parapijoje 1863 m. vikaravęs kunigas Kasparas Vaitkevičius (Wojtkiewicz) taip pat negalėjo būti ištremtas iš Žemaičių vyskupijos, kaip rašoma biogramoje (p. 350). Slucko parapija sukilimo metais priklausė Minsko vyskupijai, tad jos vikaras Andrius Kazimieras Bartoševičius už dalyvavimą sukilime negalėjo būti ištremtas kaip Vilniaus vyskupijos kunigas. Minsko vyskupija prie Vilniaus vyskupijos buvo prijungta be popiežiaus žinios 1869 m., tad per sukilimą Minsko gubernija nepriklausė Vilniaus vyskupijai, kaip teigiama (p. 300). Neaišku, kas turėta omenyje nurodant, kad Benediktas Bugenis (Bugień) buvo klebonu Smolensko parapijos Kauno gubernijoje (p. 302). Smolensko parapija 1863 sukilimo metais buvo Mogiliavo gubernijos teritorijoje, o kun. Benediktas Bugenis – Mogiliavo arkivyskupijos kunigas¹⁴. Pastebėti netikslumai ir klaidos nemenkina knygoje pateikto biografinio vardyno vertės, tačiau atkreipti dėmesį ir diskutuoti dėl Autoriaus apsisprendimo atsakyti nuorodų į šaltinius prie kiekvienos biogramos, be abejo, skatina.

Knyga gausiai iliustruota. Publikuojamos 73 fotografijos pagal pobūdį gali būti suskirstytos į dvi pagrindines grupes. Gausiausia iš jų – istorinės, archyvų saugyklose saugomų vietovės vaizdų, dokumentų ir Tunkos katalikų dvasininkų tremtinių bendruomenės narių nuotraukų kopijos. Antra grupė – paties Autoriaus darytos Tunkos apylinkių vietovių fotografijos. Knygos iliustracijos, itin profesionaliai parengtos ir atrinktos, tampa tarsi ketvirta (šalia kitų, išdėstytų 3-ose knygos dalyse) pasakojimo apie Tunkos katalikų dvasininkų tremtinių bendruomenę forma ir teikia galimybę giliau pažinti šį 1863 m. sukilimo ir Katalikų Bažnyčios raidos epizodą. Tremties istorijos tyrimams vertingas profesionaliai parengtas tremties vietų žemėlapis (p. 294).

Autoriaus pasirinktas dėstymo stilius, iš dalies ir knygos struktūra akivaizdžiai rodo, kad darbas skirtas ne tik akademinėi, bet apskritai istorija besidominčiai skaitančiai visuomenei. Bene didžiausias knygos privalumas – argumentuota, neretai pirminių šaltinių duomenimis, Tunkos dvasininkų, 1863 m. tremtinių, bendruomenės funkcionavimo rekonstrukcija, šio istorijos epizodo personalizacija, t. y. konkrečių asmenų „iškėlimas“.

¹¹ *Lietuvių asmenvardžių žodynas L–Ž*, Vilnius, 1989, p. 349.

¹² Žr., pvz., *Directorium Horarum Canoniarum et Missarum pro Archidioecesi Mohyloviensi in AD MDCCLXIII sub pastoralibus auspiciis Excellentissimi, Illustrissimi et Reverendissimi Domini Venceslai Żyliński*, Vilnae, 1862, p. 99, 115.

¹³ Ten pat, p. 99.

¹⁴ Ten pat, p. 85.

Tad Lenkijoje knyga skaitytojų tikrai nestokos. Nepaisant akademinio požiūriu ne itin korektiškos Autoriaus nuostatos visus be išimties iš buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių kilusius katalikų dvasininkus priskirti lenkų dvasininkijai, pateiktas kompleksinis Tunkos katalikų dvasininkų bendruomenės vaizdas, itin tankus teksto faktografinis klodas ir įvairiapusiška šaltinių bazė nekelia abejonių, kad ši knyga pravers ir Lietuvos istorikams.

Aldona Prašmantaitė

Lietuvos sakralinė dailė. T. 2: Šiaulių vyskupija. Kn. 1: Joniškio dekanatas. D. 1. Balkaičiai–Joniškis. Sudarė Dalia Vasiliūnienė, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011. 512 p.: iliustr.

Metų pradžioje pasirodė Lietuvos kultūros tyrimų instituto Sakralinio meno paveldo skyriaus leidžiamo daugiatomio leidinio „Lietuvos sakralinė dailė“ jau aštuntoji knyga. Serija pradėta leisti dar 1996 m. tuometiniame Lietuvos kultūros ir meno institute. Iki 1997 m. išleistos septynios knygos, skirtos Vilkaviškio vyskupijos sakraliniam paveldui¹. Po ketverių metų kruopštaus darbo jau turime pirmąją Šiaulių vyskupijos bažnytiniam paveldui skirtą knygą. Nuo leidimo pradžios keitėsi ne tik knygos dizainas, apimtis, bet ir serijos pavadinimas. Pradėta leisti kaip „Lietuvos sakralinės dailės katalogas“, nuo 4-osios knygos jau įgavo dabartinį pavadinimą. Keitėsi ne tik knygų maketas, bet ir turinys – leidinių apimtis vis didėjo, vis detaliau buvo aprašomi kūriniai, pagausėjo ir jų įvairovė, prisidėjo išsamesni istoriniai atskirų paveldo objektų, ypač bažnyčių, tyrimai.

Ypač išsiskiria recenzuojama knyga. Pirmiausia pakitusia išvaizda: padidėjo leidinio formatas, publikuojamos spalvotos nuotraukos (iki šiol visos fotografijos buvo nespalvotos), išsiplėtė tyrimo temos ir straipsnių apimtis. Šiaulių vyskupijai skirto antro tomo pirmąją dalį sudarys trys knygos, pristatančios Joniškio dekanato paveldą. Pirmąją jau turime. Recenzuojamą leidinį rengė nemažas kolektyvas – 10 autorių: Aleksandra Aleksandravičiūtė, Rasa Butvilaitė, Asta Giniūnienė, Liudas Jovaiša, Gražina Marija

¹ Išleistos tokios šios serijos knygos: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas. Vilkaviškio vyskupija. Marijampolės dekanatas*, sud. G. M. Martinaitienė, Vilnius, 1996, t. 1, kn. 1; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas. Vilkaviškio vyskupija. Vilkaviškio dekanatas*, sud. T. Jurkuvienė, Vilnius, 1997, t. 1, kn. 2; *Lietuvos sakralinės dailės katalogas. Vilkaviškio vyskupija. Lazdijų dekanatas*, sud. S. Smilingytė-Žeimienė, Vilnius, 1998, t. 1, kn. 3; *Lietuvos sakralinė dailė. Vilkaviškio vyskupija. Aleksoto dekanatas*, sud. G. M. Martinaitienė, Vilnius, 2000, t. 1, kn. 4; *Lietuvos sakralinė dailė. Vilkaviškio vyskupija. Ahytaus dekanatas*, sud. D. Vasiliūnienė, S. Smilingytė-Žeimienė, Vilnius, 2003, t. 1, kn. 5; *Lietuvos sakralinė dailė. Vilkaviškio vyskupija. Šakių dekanatas*, sud. R. Stankevičienė, G. Surdokaitė, Vilnius, 2006, t. 1, kn. 6, d. 1 (Barzdai–Lukšiai); 2007, t. 1, kn. 6, d. 2 (Naudžiai–Žvirgždaičiai).

Martinaitienė, Girėnas Povilionis, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, Regimanta Stankevičienė, Gabija Surdokaitė, Dalia Vasiliūnienė. Šio leidinio sudarytojos – S. Smilingytė-Žeimienė ir D. Vasiliūnienė.

Aptariamoji knyga apima Balkaičių, Dilbinų, Gasčiūnų, Ivoškių, Jakiškių, Jauneikių ir Jonišio sakralinę dailę ir architektūrą, bažnyčių ir koplyčių istoriją. Joje pristatoma apie 300 kūrinių – pastatų, altorių, bažnytinės įrangos elementų, baldų, paveikslų, skulptūrų, liturginių indų ir rūbų, apeiginių reikmenų, varpų, antkapinių paminklų. Pasak sudarytojų, knygoje yra 174 skirtingos apimties straipsniai, 475 iliustracijos, kuriose užfiksuotas kiekvienas kūrinys bei kai kurių objektų svarbesnės detalės, signatūros ar įrašai. Taip pat knygoje pateikiami ir pastatų brėžiniai, projektai, piešiniai. Neapsiribojama tik tais objektais, kurie dabar yra bažnyčiose ar koplyčiose bei jų dabartine išvaizda. Publikuojamos ir senos nuotraukos, kuriose užfiksuoti ankstesnieji bažnyčių pavidalai, taip pat publikuojami ir jau nebelikusių – sudegusių, sunykusių, pavogtų ar į muziejus perkeltų – objektų vaizdai. Štai p. 194–201 pamatysime per karą sudegusios įdomaus aštuoniakampio plano medinės Jauneikių kapinių Šv. Stanislovo koplyčios fasado ir interjero vaizdus. Galime palyginti Dilbinų koplytstulpio dabartinį pavidalą (p. 38) su 1938 m. nuotraukomis (p. 450–41). Čia rasime 1964–1991 m. sunaikinto Ivoškių koplyčios altoriaus, tapybos ir skulptūrų ansamblį (p. 135–143). Pažymėtina, kad šiame kataloge detaliai aprašyti ir iliustruoti fotografijomis Tytuvėnų vienuolyno ansamblio gaisro metu nukentėję objektai – tai šv. Martinijonos relikvijorius (p. 419–422) ir monstrencija (p. 410–412). Šiame kataloge pateiktas ne tik šių dviejų vertybių mokslinis įvertinimas, bet ir autentiškas, nepažeistas jų vaizdas.

Kaip ir ankstesniuose leidiniuose išlaikyta kataloginė knygos struktūra. Joje abėcėlės tvarka medžiaga dėstoma pagal vietovardžius. Tam tikros vietovės sakralinių objektų katalogą pradeda vietinės bažnyčios ar koplyčios istorija, jos architektūros analizė, pateikiamas ir šventoriaus kapinių, varpinės (jei yra) tyrimas. Meno kūriniai, esantys bažnyčioje ar koplyčioje, išdėstyti pagal objektų rūšį ir sukūrimo laiką. Iš pradžių aptariami altoriai, paskui krikštykla, sakykla, vargonai, klausyklos, paveikslai, skulptūros, liturginiai indai, liturginiai reikmenys, rūbai, procesijų reikmenys. Toliau aptariami varpai ir geležiniai kryžiai, vainikuojantys pastatų stogus, plačiau aprašomi bažnyčios šventoriuje ir kapinėse esantys vertingesni objektai. Iš šventorių kapinėse stovinčių antkapinių paminklų pristatomi pasižymintys meniniais elementais ar savita sandara. Kartu tai ir vietos meistrų produkciją reprezentuojantys objektai.

Nauja tai, kad gauseni tos pačios rūšies objektų rinkiniai, jų istorija ir specifika nagrinėjami atskiruose straipsniuose, kaip antai „Gasčiūnų bažnyčios liturginiai indai ir reikmenys“ (p. 88–89), „Jonišio bažnyčios ir parapijos relikvijoriai“ (p. 414–418), „Jonišio bažnyčios liturginiai rūbai“ (p. 443–448) ir kt.

Patys objektai aprašomi tokia tvarka: autorius, objekto kilmės vieta, sukūrimo metai (amžius), medžiaga, technika, išmatavimai. Jei publikuojama pirmą kartą, tai ir nuro-

doma. Toliau seka objekto aprašas, kuriame stengiamasi pateikti ne tik detalų jo fizinių charakteristikų aprašymą, bet ir istorinių žinių apie jį, aptarti menines ir stilistines ypatybes. Jei tos rūšies objektų rinkinys pristatomas atskiru straipsniu, tai kataloginis aprašas sutrumpinamas – aprašoma tik kūrinio išvaizda ir pateikiamas įvertinimas. Jei nustatytas kūrinio autorius ar tam tikro objekto istorijai nusipelnęs asmuo, jis pristatomas atitinkamo straipsnio pabaigoje. Tokios trumpos biogramos iškelia iš užmaršties tam kraštui nusipelnčius asmenis, praturtina istoriją naujais duomenimis. Pastebėtina, kad autoriai į šį (ir ankstesnius) katalogą įtraukia ne tik didelę meninę vertę turinčius profesionaliosios ir liaudies dailės kūrinius, bet ir amatininkų dirbtuvių dirbinius, įmonių ir fabriekų produkciją, kurie savo meninėmis savybėmis nėra ypač vertingi, bet atspindi bendrą liturginių reikmenų padėtį Lietuvos bažnyčiose ir turi kitokią – kultūrinę, regioninę ar istorinę reikšmę, todėl verti tiek menotyrininkų, tiek istorikų, paveldosaugininkų dėmesio ir tyrimų.

Šiek tiek trikdo labai įvairios apimties, nevienodo išsamumo aprašai. Dalis jų prilygsta moksliniams straipsniams, kiti – kataloginio pobūdžio. Tačiau tai pateisinama pagrindiniu ir svarbiausiu tikslu – „ne tik kuo išsamiau ištirti, bet ir kuo geriau pristatyti Lietuvos sakralinio meno paveldo objektus“ (p. 17). Kita vertus, nevienodo išsamumo ir apimties atskirų objektų aprašymus lėmė ir skirtinga jų vertė, reikšmė, istorija. Išsiskiria straipsniai, kuriuose nagrinėjama parapijų istorija, bažnyčių ir koplyčių architektūros raida, taip pat didelę meninę vertę turintys kūriniai, kuriuose detalai atskleidžiama jų istorija, aptariama ikonografija, apibūdinami meniniai bruožai.

Ženklią knygos dalį sudaro dekanato centro Joniščio Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios istorija ir paveldas. Joniščio parapija yra viena seniausių Žemaičių vyskupijos parapijų, kurios istorija siekia XVI a. pradžią, o jos bažnyčia išsiskiria gausia įranga ir liturginių reikmenų rinkiniu. Vertingiausia šios bažnyčios paveldo dalis – tai su šv. Martinijono kultu susiję objektai (paveikslas „Šv. Martinijonas“, relikvijoriai). Nuo XVII a. Joniščio bažnyčia garsi šio šventojo relikvijomis, kurios tebesaugomos ir šiaudien. Altoriaus paveikslas „Šv. Martinijonas“, datuojamas XVII a. viduriu, išsiskiria meniškais iliuzinio tipo sidabro aptaisais (šio paveikslo fragmentas puošia ir leidinio viršelį). Dar vienas įdomus faktas apie šį kūrinį. Šv. Martinijono paveikslą tyrusi R. Stankevičienė neatmetė versijos, kad kuriant šventojo atvaizdą galėjo būti remtasi LDK etmono Jono Karolio Chodkevičiaus portretu (p. 339–341). Autorės nuomone, šį šventojo atvaizdą, turintį etmono Chodkevičiaus portretinių bruožų, būtina ir toliau tyrinėti bei kvalifikuotai restauruoti. Jei restauruojant hipotezė, kad paveiksle slypi Chodkevičiaus portretas, nepasitvirtintų, tai atsirastų kitų neįmintų mįslių (p. 344).

Straipsniai paremti gausiais rašytiniais ir ikonografiniais šaltiniais iš valstybinių ir bažnytinių archyvų. Knygos pabaigoje pateikiamas istorinių šaltinių ir panaudotos literatūros sąrašas akivaizdžiai patvirtina leidinio autorių nuveiktą didžiulį tiriamąjį darbą.

Knygos pabaigoje taip pat įdėtos asmenų ir vietovardžių rodyklės, santrauka ir iliustracijų sąrašas anglų kalba.

Pastebėtų netikslumų ir pastabų yra vos keletas. Turinyje straipsnių autoriai įvardyti tik vardo pirmąja raide ir visa pavarde, o prie straipsnių ir kataloginių aprašų nurodomi tik inicialai. Gerai, kad nėra pasikartojančių pavardžių ir vardo inicialų, tad autorių nesupainiosime. Be to, šįkart identifikuoti slepiamą autoriaus vardą padeda asmenvardžių rodyklė.

Kai kurios nuotraukos, mano nuomone, per mažos. Antai vertėjo Balkaičių koplyčios altoriaus nuotrauką (p. 29) padidinti, kad geriau matytųsi detalės, paveikslai. Tuo labiau, kad beveik identiška nuotrauka, tik apimanti platesnį vaizdą, publikuojama p. 26. Labai sumažintos procesijų kryžiaus (p. 182), antkapinio kryžiaus (p. 188) ir kt. nuotraukos, taip pat pernelyg mažos ir kai kurios objektų detalių nuotraukos, todėl sunku išžiūrėti ten glūdintį įrašą, signatūrą ar ženklą.

Apibendrinant pasakytina, kad leidinys geografiškai nuosekliai apima Joniškio dekanato bažnytinio paveldo visumą, labai aiškiai ir išsamiai pateikia duomenis apie kiekvieną atrinktą kūrinių (objekto nuotrauka, kartais ir jo detalių nuotraukos, metrika, atribucija, istorinės žinios, ikonografija, meninis kontekstas, vertė). Taip Joniškio krašto sakralinis paveldas pristatomas visapusiškai – ne tik aprašomuoju būdu, bet ir vizualiai.

Leidinyje nagrinėjamas vieno regiono sakralinis paveldas leido skirtingiems autoriams savo mokslinius straipsnius susieti tarpusavyje kultūriniu, meniniu, istoriniu kontekstu, juo pagrįstomis išvalgomis. Todėl aptariamoji knyga nutolsta nuo įprastinių katalogų ir lygiuojasi į kolektyvinės mokslinės monografijos kategoriją. Be to, leidinys yra ir ikonografinių šaltinių publikacija, kadangi dauguma kūrinių pristatoma pirmą kartą.

Išsamūs istoriniai tyrimai, detalios objektų metrikos ir aprašymai daro šią knygą reikalingą įvairių sričių mokslininkams, taip pat paveldosaugos bei muziejų specialistams.

Kita vertus, pastarųjų metų įvykiai, kai gaisruose suniokojamos tokios kultūros paveldo vertybės kaip Labanoro bažnyčia, Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno ansamblis su jame įsikūrusiu muziejumi, tokio pobūdžio knygos įgauna dar didesnę kultūrinę, istorinę, paveldosauginę vertę. Akivaizdu, kad publikavus sukataloguotus kultūros vertybių sąvaidus, nelaimės atveju nors knygoje užfiksuotos išliktų vertybės. Todėl kolegų iš Kultūros tyrimų instituto sumanytas ir vykdomas milžiniškas darbas yra daugiau nei sveikintinas ir vertas ne tik pagarbos, kolegiško palaikymo, bet, tikėkimės, ir aukščiausių valstybės pareigūnų dėmesio.

Skaidrė Urbonienė